

ISSN 2078-6999
e-ISSN 2664-6129

Львівський національний університет імені Івана Франка

Lviv University Journal of Philosophy

ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Випуск 32, частина 1

Special issue «Graduates of the Faculty of Philosophy of Lviv University», dedicated to the 140th anniversary of the birth of Stepan Balei and the 130th anniversary of the birth of Oleksandr Kulchytskyi

Спецвипуск «Випускники філософського факультету Львівського університету», присвячений 140-річчю від дня народження Степана Балея і 130-річчю від дня народження Олександра Кульчицького

Збірник наукових праць

Виходить з 1999 р.

Львів – 2025

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04907

Вісник внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б)

зі спеціальності В10 «Філософія» (033)

(на підставі Наказу МОН України від 28.04.2025 р. № 641).

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка протокол № 85/6 від 25 червня 2025 р.

У *Віснику* публікують статті, присвячені актуальним філософським та історико-філософським питанням розвитку духовного світу людини, її свободи і самовираження в динамічній дійсності.

The *Visnyk* publishes articles on topical philosophical and historico-philosophical issues of the development of the spiritual world of a person, human freedom and self-expression in a dynamic reality.

Редакційний штат:

д-р філос. н., проф. В. Глухман – головний редактор (Пряшівський університет, Словаччина); д-р філос. н., проф. А. Синиця – співгол. редактор і голова редакційної колегії (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна); д-р філос. н., проф. Н. Гапон – заступник головного редактора (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна); канд. філос. н. О. Сарабун – відповідальний секретар редколегії (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна); члени редакційної колегії – д-р габіл. філос. н., доц. М. Глухманова (Технічний університет у Кошицях, Словаччина), д-р габіл. філос. н., проф. А. Гняздоськи (Інститут Філософії і Соціології Польської Академії Наук, Польща), д-р філос. н., проф. О. Гомілко (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України), д-р габіл. філос. н., проф. П. Ємелка (Університет Масарика, Чехія), д-р габіл. філос. н., доц. Я. Калайтцідіс (Пряшівський університет, Словаччина), д-р філос. н., проф. А. Карась (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна), д-р габіл. філос. н. К. Коменска (Пряшівський університет, Словаччина), д-р габіл. філос. н., проф. П. Макарієв (Софійський університет Святого Климента Охридського, Болгарія), д-р філос. н., проф. В. Сагуйченко (Дніпровська академія неперервної освіти, Україна).

V. Glukhman – Editor-in-Chief

A. Synytsia – Co-Editor-in-Chief and Head of the Editorial Board

N. Hapon – Deputy Editor-in-Chief

O. Sarabun – Executive Secretary

Адреса редколегії: Львівський національний університет імені Івана Франка, філософський факультет,

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Тел.: (032) 239-41-50

E-mail: dfiles@lnu.edu.ua

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,

Universytetska Str., 1, Lviv, 79000

Tel.: (032) 239-41-50

E-mail: dfiles@lnu.edu.ua

Упорядник випуску *А. Синиця*

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І
ВИГОТОВЛЮВАЧА:

Львівський національний університет
імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

E-mail: vydavcentr@lnu.edu.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців, виготов-
ників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Підписано до друку: 25.06.2025.

Формат 70×100/16

Ум. друк. арк. 5,5.

Тираж 100 прим. Зам.

© Львівський національний університет імені
Івана Франка, 2025

© Авторів статей, 2025

ЗМІСТ

Переднє слово	5
----------------------------	----------

СТЕПАН БАЛЕЙ: ФІЛОСОФІЯ САМОПІЗНАННЯ, ЛОГІКА, ПСИХОЛОГІЯ

<i>Оксана Панафідіна</i> С. БАЛЕЙ І ФІЛОСОФІЯ САМОПІЗНАННЯ: ПАРАЛЕЛІ З І. КАНТОМ	7
<i>Маріанна Плахтій</i> УКРАЇНСЬКА ЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ПІДРУЧНИКУ СТЕПАНА БАЛЕЯ	23
<i>Ян Воленський</i> СТЕПАН БАЛЕЙ ПРО ПСИХОЛОГІЮ І ЇЇ МЕТОД	36

ОЛЕКСАНДР КУЛЬЧИЦЬКИЙ: ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ, ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

<i>Ольга Гончаренко</i> ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО ...	45
<i>Андрій Синиця</i> АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ФІЛОСОФСЬКУ АНТРОПОЛОГІЮ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО	55

CONTENTS

Foreword	5
-----------------------	---

STEPAN BALEI (BALEY): PHILOSOPHY OF SELF-KNOWLEDGE, LOGIC, PSYCHOLOGY

<i>Oksana Panafidina</i> S. BALEI AND THE PHILOSOPHY OF SELF-KNOWLEDGE: PARALLELS WITH I. KANT	7
--	---

<i>Marianna Plakhtii</i> UKRAINIAN LOGICAL TERMINOLOGY IN STEPAN BALEI'S TEXTBOOK	21
---	----

<i>Jan Wolenski</i> STEFAN BALEY ON PSYCHOLOGY AND ITS METHOD	36
--	----

OLEKSANDR KULCHYTSKYI: PHILOSOPHY OF MIND, PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

<i>Olha Honcharenko</i> OLEKSANDR KULCZYCKYI'S PHILOSOPHY OF MIND	45
--	----

<i>Andrii Synytsia</i> ANALYTIC VIEW ON OLEKSANDR KULCHYTSKYI'S PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY	55
--	----

Переднє слово

До знакових постатей української, й ширше – європейської, філософської думки ХХ століття Степана Балея і Олександра Кульчицького можна зарахувати з кількох причин. Насамперед тому, що обоє розпочали своє навчання у Львівському університеті в часі активних дискусій щодо становлення української державності, появи перших українських політичних партій, громадської й інтелектуальної діяльності Івана Франка та Михайла Грушевського, функціонування у Львівському університеті філософської школи, започаткованої Казимежем Твардовським, слава про яку згодом пошириться далеко за межі Львова й стане його одним з найяскравіших здобутків у вимірах світової філософії, активної роботи Наукового товариства імені Шевченка, поширення ідей Брентано, неокантіанців, глибинної психології тощо. До того ж, ознайомлення з європейською науково-філософською думкою обоє продовжили у стінах провідних європейських університетів: Балея – зокрема в Берлінському університеті, Кульчицький – у паризькій Сорбонні. Згодом обидва вимушено залишили Львів: Балея став викладати у Варшавському університеті, Кульчицький тривалий час викладав в Українському вільному університеті в Мюнхені. Щоб розширити свою читацьку аудиторію й поширити власні наукові ідеї, обоє чимало творів писали й публікували не лише українською, а й польською, німецькою, а Кульчицький ще й французькою і англійською мовами. Філософська, психологічна і педагогічна проблематика, яку вони розвивали упродовж життя, цікава для дослідників і сьогодні, коли минає 140 років від дня народження Степана Балея і 130 років від дня народження Олександра Кульчицького.

Щоб вшанувати їхній творчий внесок у розвиток української науки, філософії і культури, у Львівському університеті в лютому 2025 року відкрили книжкову виставку «Випускники філософського факультету Львівського університету», а також провели міжнародний круглий стіл. У рамках книжкової виставки в Читальному залі Наукової бібліотеки ЛНУ імені Івана Франка експонували наукові праці Степана Балея і Олександра Кульчицького, а також дослідження сучасних авторів, присвячені аналізу їхньої творчості. До участі в круглому столі, присвяченому обговоренню творчого спадку Балея і Кульчицького, долучилися учені з України, Польщі і Німеччини. У своїх доповідях вони розглянули філософсько-антропологічні, психологічні, педагогічні, логічні ідеї обох мислителів. Учасники під час заходу апробували результати власних наукових досліджень, які згодом доповнили й представили у формі наукових статей, опублікованих зокрема у представленій на розсуд вельмишановному Читачеві першій частині чергового, 32-го, випуску *Вісника* й,

безперечно, стануть і надалі джерелом ідей і матеріалів для утвердження філософської думки учених із Львівського університету, студентів і випускників його філософського факультету – тих, хто своєю працею долучилися до становлення української інтелектуальної традиції й розвивали передові науково-філософські ідеї свого часу.

Цей Вісник складатиметься з двох частин. До першої з них увійшли дослідження, присвячені епістемологічним, логічним і психологічним аспектам творчості Степана Балаєя, а також аналізу питань філософії свідомості і філософської антропології у творчості Олександра Кульчицького. Через призму вивчення відповідної проблематики продемонстровано широту науково-філософських зацікавлень обох мислителів, а також актуальність висловлених ними ідей у контексті розвитку сучасної філософської думки.

Робота над проектом відбувалася за підтримки дослідницького гранту *The Teodota and Ivan Klym Grants in Ukrainian Studies 2024–2025* від Канадського інституту українських студій Університету Альберти, за що висловлюємо особливу подяку всім причетним до справи меценатства. Спільними зусиллями творимо історію філософії.

Андрій Синиця

**СТЕПАН БАЛЕЙ:
ФІЛОСОФІЯ САМОПІЗНАННЯ, ЛОГІКА, ПСИХОЛОГІЯ**

УДК 141:[165.242.1:159.923.2]

DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3201.01>

**С. БАЛЕЙ І ФІЛОСОФІЯ САМОПІЗНАННЯ:
ПАРАЛЕЛІ З І. КАНТОМ**

Оксана Панафідіна

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, 50086, Україна
e-mail: oxanapanafidina@kdpu.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-1010-903X*

У статті запропоновано концептуальну рамку для переосмислення філософії самопізнання С. Балея, яка увінчує його наукову концепцію особистості. Фокус на парадигмі практичної філософії дозволяє врахувати комплексне бачення людини, власне Балею, і показати його розуміння зв'язку між самопізнанням та ідеальною особистістю. Концепцію самопізнання Балея проаналізовано під кутом зору багаторівневої природи Я та потреби поєднання наукових і філософських підходів. Автор обґрунтовує доречність проведення паралелей між концепцією особистості і самопізнання Балея та кантівською космополітичною концепцією призначення людини. Для обох мислителів головним є питання особистості, перспективи її самовдосконалення, а також максимально широкий погляд на людину, що охоплює різні її виміри – від індивідуальної унікальності до динамічного процесу розвитку та морального ідеалу. У статті показано, що обидва осмислювали особистість через категорії рефлексії, сили волі, характеру, ідеалу, дії, подолання егоїзму, моральності. Ці паралелі явно простежуються, хоча Балея не ідентифікував себе як послідовника Канта. Його висловлювання про Канта демонструють прихильність до рецепції кантівської філософії, спільної для Brentano і Twardowsky, яка зосереджувалася виключно на її трансцендентальній складовій і у зв'язку з німецьким ідеалізмом та песимістичною філософією. Загальна емпірично-аналітична установка і неприйняття спекулятивної філософії, характерні для представників Львівсько-Варшавської школи, зокрема для Балея, призвели до сприйняття кантівської філософії як «довгої тіні». Однак, як показує автор, філософія самопізнання і самотворення у Балея парадигмально споріднена з кантівською більш широкою космополітичною концепцією призначення людини. Така перспектива аналізу відкриває нові можливості для осмислення спадку Балея у сучасному гуманітарному дискурсі.

Ключові слова: самопізнання, особистість, рефлексія, практична філософія, С. Балея, І. Кант.

Вступ

Питання самопізнання, що відображає одвічну філософську настанову «Пізнати себе», Степан Балей порушує в останньому розділі праці «Особистість» («Osobowość») (Львів, 1939) і, крім того, присвячує йому працю «Шляхи самопізнання» («Drogi samoroznania») (Краків, 1946). Будучи передусім психологом, представником, а подекуди і засновником, багатьох напрямків у цій науці (зокрема вікової, педагогічної, соціальної, гендерної, психології творчості і творчої особистості, психології злочинності, дитячої психології, психології розвитку людини, психології самоосвіти, самопізнання і самовиховання, емпіричної та експериментальної психології, психотехніки), а також психоаналітиком, медиком, педагогом, Балей розвиває цілісний підхід до особистості як предмета самопізнання. У зв'язку з цим його небезпідставно зараховують до фундаторів персонології [Подоляк, 2014], вважають творцем багатьох напрямів у польсько-українській гуманістиці ХХ ст. [Квас, 2017] й автором ґрунтовної наукової теорії особистості, яка дотепер не втратила своєї цінності [Верников, 2002].

Однак уважне прочитання «Шляхів самопізнання», де, як зауважує О. Гончаренко, Балей постає у незвичному для себе образі [Гончаренко, 2014b, с. 286], може розкрити ще один дуже важливий ракурс самопізнання особистості, про який пише Балей, – філософський. Він пов'язаний із тим виміром особистості, який Балей маркує «ідеальною особистістю», що постає внаслідок рефлексії, пізнання себе через пізнання інших, подолання егоїзму і докладання вольових зусиль для поступового втілення цього ідеалу. Здобувши, зокрема, хорошу філософську освіту і ступінь доктора філософії під керівництвом К. Твардовського, Балей постійно утримував доволі широкую перспективу у своїх психологічних дослідженнях. Ця перспектива, серед іншого, передбачає самопізнання і самотворення людини як потенційно моральної істоти, що здебільшого випадає з поля зору сучасних дослідників спадщини Балея, які розглядають її передусім з позиції науки.

У цій статті я зосереджусь на тому аспекті його інтелектуального спадку, який умовно, але, на мій погляд, цілком коректно, можна назвати філософією самопізнання. Вона увінчує персонологічну концепцію Балея і пов'язує її з дуже давньою традицією практичної філософії, яка у багатьох науковців винесена за дужки через їхню вузьку спеціалізацію. Я спробую довести, що цей зв'язок між цілісною науковою концепцією особистості і пізнанням себе засобами різних наук, з одного боку, та ідеальною особистістю і самопізнанням у контексті перспективи практичної філософії, з іншого – справді наявний у поглядах Балея. Його потрібно більш чітко артикулювати, що сприятиме уникненню редукаціоністських моделей особистості, доволі поширених у сучасній психології, педагогіці і соціології, де поняття особистості часто інтерпретують переважно в межах парадигми соціалізації – як продукт зовнішніх впливів, адаптації до норм, рольових очікувань чи культурних контекстів. Такий підхід обмежує розуміння особистості лише функціональними чи інституційними параметрами, не звертаючи уваги на її нормативно-етичний, самоперетворювальний і рефлексивний виміри. Натомість концепція

самопізнання Балея містить у собі ідею внутрішньої роботи особистості над собою, а отже, на відміну від редукаціоністських підходів, передбачає її розуміння як завдання – завдання самої особистості.

Мета статті – запропонувати концептуальну рамку для переосмислення ідеї самопізнання та ідеальної особистості у філософсько-психологічній спадщині С. Балея. Моя пропозиція полягає у тому, щоб розглянути концепцію особистості Балея у руслі загальної парадигми практичної філософії і провести паралелі з філософією І. Канта. Скоріш за все, це не було філософською самоідентифікацією Балея, проте, на мою думку, такі паралелі цілком доречні і їх можна провести. Зазначений підхід не лише сприяє новому прочитанню спадщини Балея, а й створює інтелектуальну рамку для переосмислення завдань освіти, виховання і розвитку особистості у XXI ст. Повернення до ідеї практичного самопізнання як засадничого елементу становлення особистості є важливим кроком до відновлення антропологічного й етичного виміру гуманітарного знання, що був багато в чому втрачений в епоху домінування теоретичного розуму.

Окреслена стратегія дослідження опиняється перед **проблемою**: як узгодити гіпотезу про парадигмальну спорідненість поглядів на особистість Балея і Канта, зважаючи на те, що сам Балеї нічого подібного не стверджував? Крім того, у Львівсько-Варшавській школі загалом, услід за Ф. Brentano, і у Балея зокрема, ставлення до Канта було переважно скептичним? Усвідомлюючи правомірність і серйозність подібних питань, у цій статті я спробую дати на них відповідь.

Балеї про Канта: продовження традиції рецепції й оцінки Brentano і Twardowsky

Прямі висловлювання Балея про філософію Канта можна знайти у двох його ранніх працях: «Філософія Вільгельма Віндельбанда (з нагоди його смерті)» 1915 року [Балеї, 2002b] та «Іммануель Кант (з нагоди 200-тих уродин німецького філософа)» 1924 року [Балеї, 1924]. Обидві праці є публіцистичними і написані для широкої публіки. В них Балеї демонструє загальну обізнаність у головній інтенції «критичної справи» Канта, викладеної у трьох Критиках – «Критиці чистого розуму», «Критиці практичного розуму», «Критиці сили судження», – а також високо оцінює його ранні досягнення у галузі природничих наук. Утім, говорячи про значення кантівської філософії для подальшого розвитку філософської думки, Балеї порівнює її з «довгою і гострою тінню», на відміну від світла [Балеї, 1924, с. 2]. Оскільки Балеї чітко не пояснював, у чому саме, як він стверджує, Кант «помилився», складається враження, що для нього, як і для його потенційних читачів, це є очевидним. Однак, на мій погляд, ця очевидність потребує роз'яснення.

Скоріш за все, Балеї сприймав Канта у руслі рецепції його філософії, започаткованої Ф. Brentano і продовженої К. Twardowsky. Таке припущення можна обґрунтувати, з одного боку, філософською самоідентифікацією Балея як учня і послідовника Twardowsky, про що принаймні свідчить його ювілейна стаття 1936 року з нагоди 70-річчя свого «справжнього вчителя» [Baley, 1936/1937, s. 65], а з іншого – спільністю рецепції й оцінки філософії

Канта у Brentano і Twardowsky. Так, у статті «Франц Brentano та історія філософії» (1895) Twardowsky високо оцінює розроблений своїм віденським учителем конструктивний метод викладу історії філософії. Адже цей метод дозволяє відкрити загальний закон історичного розвитку в царині філософії: кожен з етапів розвитку європейської філософії – стародавня, середньовічна і новочасна – проходять ті самі етапи (розквіт і три стадії занепаду). Згідно з таким тлумаченням історії європейської філософії, Кант – разом із Шотландською школою і німецьким ідеалізмом – належить до останньої стадії занепаду Новочасної філософії [Twardowsky, 2018a, с. 25–26].

Спираючись на цю Brentanівську схему історії філософії, Twardowsky спеціально зупиняється на Кантові. Він констатує, що у Німеччині початку ХХ ст. панує «заяложений погляд», згідно з яким Кант «вважається найгеніальнішим філософом новочасної Європи»: «майже всі обрали Канта собі за провідника і в ньому вбачають свого філософського вчителя». Проте Twardowsky вважає, що «Кант спричинився до найстрашнішого в Німеччині занепаду філософії, породивши Фіхте, Шеллінга, Гегеля та песимістичну філософію», і обґрунтовує це, спираючись на історіософію Brentano [Twardowsky, 2018a, с. 29–30]. Зрештою Twardowsky приходить до висновку, що вчитися філософувати треба не в Канта, а в тих філософів, які стояли біля вершин перших етапів античної, середньовічної і новочасної філософії: Платона, Аристотеля, Декарта, Локка і всіх тих, хто пішов шляхом, вказаним ними [Twardowsky, 2018a, с. 31].

У світлі такої рецепції й оцінки філософії Канта більш зрозумілою стає Балеєва метафора кантівської тіні, про що йшлося вище. Балеї ймовірно так само пов'язує продовження розвитку філософії Канта з німецьким ідеалізмом та песимістичною філософією, коли стверджує, що від його постаті йшли і світло, і тінь: «Безпосередні Кантові наслідники виділи навіть тільки світло. Однак чим більше постать Канта відходила у минувшину, тим виразнішою ставала тінь, яка ще й нині залягає шлях Філософічної думки» [Балеї, 1924, с. 2]. Втім така рецепція має свої обмеження: вона не враховує, по-перше, що Кант своєю «Заявою про науковчення Фіхте» 1799 р. сам відмежувався від того, що далі постало як німецький ідеалізм [AA XII, 370–371]¹, по-друге, що те, що у третій Критиці Кант позначає як «цілу критичну справу» (яка здебільшого тільки і згадується у Brentano, Twardowsky і Балея²), для самого Канта є всього лише пропедевтикою до майбутньої критичної метафізики [AA V, 170], по-третє, що кантівський спадок містить у собі багато праць, які представляють те, що сам Кант називає космополітичною, на відміну від шкільної,

¹ Посилання на праці Канта у тексті статті дані на німецькомовне видання *Gesammelte Schriften* (AA). Римські цифри вказують номер тому, арабські – номер сторінки.

² Спираючись на дослідження А. Синиці [Синиця, 2024], можна стверджувати, що Кантом загалом цікавилися у Львівському університеті у різні періоди. Зокрема, заснування Польського філософського товариства К. Twardowsky було приурочено до 100-річчя з дня смерті Канта. Однак аналіз тем дисертацій, присвячених філософії Канта, перекладів його праць польською та українською мовами, назв лекційних курсів з його філософії тільки підтверджують висловлену тезу щодо обмеженості знайомства зі спадком Канта здебільшого тим, що сам Кант називав *kritisches Geschäft*.

філософією. І саме ця філософія дає підстави для проведення паралелей між концепціями особистості й самопізнання у Балея і Канта в межах парадигми практичної філософії.

Спосіб мислення про людину в межах практичної філософії: чи властивий він Балею?

Щоб відповісти на питання, чи можна віднести спосіб мислення Балея про людину до парадигми практичної філософії, варто спочатку прояснити, а що передбачає цей спосіб мислення. Якщо брати за взірець практичну філософію Канта в межах його трансцендентальної філософії – як трансцендентальну і деонтологічну етику, – то вочевидь відповідь буде негативною. Якщо ж врахувати більш широку кантівську перспективу – космополітичну концепцію філософії, згідно з якою головним філософським питанням є питання призначення людини (*Bestimmung des Menschen*) і становлення моральної особистості у світі, – на мій погляд, є достатні підстави для позитивної відповіді.

М. Лобейрас обґрунтовує ідею, що у кантівському розумінні філософії можна чітко простежити поворот до практично-антропологічного, і дуже влучно обирає формулу для філософії в межах цього повороту: «між наукою і мудрістю» [Lobeiras, 2013]. Завдяки поняттю мудрості Кант намагається зберегти незалежний статус моралі і «врятувати свободу» у світі природних закономірностей. Для Канта філософія – це не лише ерудиція і логічна досконалість знань, як це розумів, до прикладу, Майєр, за підручником якого він довгий час читав лекції з логіки, але й зіткнення людини з її моральним існуванням, яке впливає з самого розуму [Lobeiras, 2013, S. 759].

Важливим тут є те, що Кант не протиставляє науку і мудрість. Він, як один із провідних представників німецького Просвітництва, глибоко шанує науку, однак у своїй «критичній справі» встановлює для неї межі, а також обґрунтовує першість практичної філософії. Більше того, головною інтенцією третьої Критики Канта, де він розглядає таку вищу пізнавальну здатність, як рефлектувальна сила судження, є спроба продемонструвати умови можливості цілісного бачення світу як єдності світу природи і світу свободи, що відкривається суб'єкту в акті рефлексії. У зв'язку з цим кантівська філософія загалом набуває виразно антропологічної спрямованості.

А. Каррано звертає увагу на те, що Кант ніби подвоїв платонівський образ філософа, поставивши поруч із простим «художником розуму» справжнього «законодавця людського розуму». Причому, коли Кант обґрунтовує перевагу моральної філософії над будь-яким іншим використанням розуму, він визнає важливість цих інших способів, але «підпорядковує» їх кінцевій меті [Carrano, 2013, p. 483]. Відповідаючи на питання «До кого звернена кантівська філософія в космополітичному сенсі?», А. Каррано зауважує, що вона звернена до всіх людей. Адже у зв'язку з наявністю розуму і потенційної можливості розвитку усіх його потенцій, включно з моральністю, така філософія демонструє, у чому полягає призначення людини згідно з найвищими цілями людського розуму. Тому для Канта філософія у її космополітичному сенсі є єдиним способом мислити як зрілі люди, які спроможні перебудувати власну

систему переконань і діяти згідно з вищими цілями, сформульованими практичним розумом [Carrano, 2013, p. 489–490].

Вказуючи на те, що не існує жодного кантівського твору під назвою «Призначення людини», Р. Брандт водночас доводить, що ця тема є фактичним центром філософії Канта: як трьох Критик, так і публікацій та роздумів, які з'являються паралельно з ними й після них. Тому, робить висновок Брандт, критична філософія загалом постає з екзистенційно-практичного, а не академічно-спекулятивного завдання. У Канта центр філософії переміщується від теорії шкільної метафізики до практики, від пізнання до волі, від *Selbstdenken* (з акцентом на *denken*, як це було у Вольфа) до *Selbstdenken* (з акцентом на *Selbst*), від питання про статичне визначення сутності людини «Що таке людина?» до дослідження її призначення у практично-динамічних термінах, а отже, від орієнтації на минуле до самопроекування майбутнього. Людина, здатна до рефлексії, повинна сама визначати мету свого існування, розпізнати своє призначення і свідомо реалізовувати його своїми діями. І в цьому моральному самовизначенні полягає, за Кантом, найвищий інтерес кожної людини: «пройти шлях угору» від тваринної гетерономії до автономії [Brandt, 2007, S. 8, 16, 20, 22].

Отже, якщо постановка питання про сутність людини відповідає науковому способу мислення, то специфічно філософським питанням, важливим для усіх людей, є питання про її існування і її призначення. І це більш важливе для Канта питання є стрижнем його практичної філософії, якщо її розглядати у широкому космополітичному значенні.

Повертаючись до питання «Чи властивий Балею спосіб мислення про людину в межах практичної філософії?», цілком можна дати ствердну відповідь. Спосіб мислення Балея про людину значною мірою відповідає ключовим засадам практичної філософії, оскільки він пропонує філософське осмислення особистості не лише як соціального продукту, а передусім як морального суб'єкта, здатного до самопізнання й самоформування. Звісно, Балея як науковець приділяв головну увагу розробці того, що М. Верников називає науковою концепцією особистості. Однак цю наукову концепцію Балея розробляв з урахуванням більш широкої філософської перспективи – практичної філософії як загальної концептуальної рамки, що стає найбільш помітним у працях «Особистість» і «Шляхи самопізнання». Якщо застосувати цю концептуальну рамку до аналізу поглядів Балея, відкривається ширша й глибша перспектива аналізу особистості.

Варто зауважити, що О. Гончаренко належить цікава спроба обґрунтувати укоріненість концепції самопізнання Балея у філософії Сократа. Дослідниця стверджує, що для Балея, як і для Сократа, самопізнання – це не просто пізнавальний акт, а моральний обов'язок, необхідний для становлення справжньої особистості. Балея, подібно до Сократа, вбачає у самопізнанні динамічний процес, який дозволяє людині переосмислити свої вчинки і прагнути до моральної досконалості. Крім того, як стверджує О. Гончаренко, Балея поглиблює цю сократівську настанову, інтегруючи її у сучасну психологічну концепцію особистості, зокрема через розуміння самопізнання як шляху до

розвитку ідеальної особистості [Honcharenko, 2016, s. 96–98]. Загалом погоджуючись із такою інтерпретацією Балеєвої концепції особистості, водночас, на мою думку, можна розширити горизонти аналізу цієї концепції через демонстрацію концептуальної спорідненості ідей Балея не лише з сократівською традицією, але й з кантівською практичною філософією.

Філософія особистості і самопізнання Балея: концептуальні паралелі з Кантом

Важливо підкреслити, що Балеї у розумінні особистості, навіть у контексті своїх наукових розвідок, тяжів до синтетично-холістичного і динамічного підходу. Такий підхід дозволяє розглядати особистість (як і її психіку) як «єдність, що ґрунтується на ієрархії», «організовану цілісність», що «має динамічний характер» [Балеї, 2014, с. 306–309]. Окрім зазначеного підходу, Балеї бере до уваги також нормативний підхід, суть якого ілюструє через демонстрацію відмінності «ідеального характеру» як бажаного від «того, що в даній людині є в даний момент, хоча воно й далеке від ідеалу», а також через розмежування понять «реальна особистість» та «ідеальна особистість». Якщо особистість у нормативному значенні являє собою «ідеал людської структури, до якої людина може наближатись, ніколи її не досягаючи», то, так би мовити, з реалістичної позиції, особистість – це «недосконала психофізична структура людини». Балеї зазначає, що він приєднується до тих, хто вживає слово «особистість» в обох значеннях [Балеї, 2014, с. 310].

У цьому аспекті дуже добре простежується паралель із кантівським підходом до людини, який він розробляє переважно у період т. зв. антропологічного повороту 1780–1790-х років. Якщо раніше Кант розглядав людину крізь призму опозиційної схеми «*Vernunft – Neigung*» (розум – природні схильності), протиставляючи *homo phaenomenon* і *homo noumenon*, то вже у «Метафізиці звичаїв» виникає тріада «тваринність – людськість – особистість» [AA VI, 392]. Згідно з Кантом, людина, з одного боку, є *Naturwesen*, «належить до одного з видів тварин» [AA VI, 418], з іншого – є *Verstandeswesen*, або *Person*, «розумною природною істотою». Крім того, вона може також стати *Vernunftwesen*, або *Persönlichkeit*, особистістю, яку Кант пов'язує з «ідеальною людиною» («*ideale Person*») [AA VI, 439]. Отже, поняття *Menschheit* у зв'язку з ідеєю призначення і здатності розвивати себе Кант застосовує як щодо людськості, так і щодо особистості (у термінології Балея: реальної та ідеальної особистості).

У праці «Шляхи самопізнання» Балеї застосовує свою модель особистості, побудовану в межах синтетично-холістичного, динамічного і нормативного підходів, до розгляду питання самопізнання. Оскільки Я функціонує на різних рівнях (фізичне, психофізичне, психічне (ментальне) та особистість [Baley, 1947, s. 16–22]), воно потребує різних методів самопізнання. Людина може отримати про себе об'єктивне емпіричне знання, використавши методи і засоби конкретних наук (фізіології, анатомії, генетики, медицини, антропології, психології, зокрема глибинної). Йдеться про самоспостереження, вимірювання ваги, артеріального тиску чи пульсу, практичні випробовування можливостей власного тіла, з'ясування власного типу фізичної конституції та

антропологічного типу, співставлення з нормою для даного віку і статі, психологічні тестування й опитувальники тощо. Важливим інструментом самопізнання реальної особистості, згідно з Балеєм, є рефлексія, яка дозволяє здійснити аналіз структури власної психіки, розмежування переживань і диспозицій, які їх уможливають, вродженого і набутого, типу темпераменту, з'ясування інтенсивності прояву різних інстинктів та емоцій, міри активності чи пасивності, схильності до лідерства чи конформності, до альтруїзму чи егоїзму, самодіагностику ціннісних пріоритетів, схильності до певних видів діяльності, можливостей власної пам'яті, інтелекту та інших пізнавальних процесів, самоаналіз і самооцінку вроджених задатків, які складають основу характеру, домінантних рис характеру, установок і принципів поведінки, міри власної зрілості чи інфантильності, сили чи слабкості своєї волі тощо.

«Справжнє пізнання себе», згідно з Балеєм, «не обмежується тим, що в нас є, але має поширюватися і на те, що в нас може бути» [Baley, 1947, s. 133]. Пізнання власної ідеальної особистості – це завдання філософського рівня, реалізація якого вимагає не тільки розвиненої рефлексії, але і волі. Адже самé поняття ідеалу передбачає наявність бажаного образу, до якого людина завдяки вольовим зусиллям може поступово наблизитися, але ніколи не втілює його повністю у реальність. У цьому аспекті самопізнання стає фундаментом для самоформування і саморозвитку – «одної з найтяжших задач, яку може собі поставити чоловік»³ [Балей, 2002а, с. 84].

Пояснюючи взаємозв'язок між рефлексією, волею і дією, Балей посилається на працю «Виховання волі» Ю. Пейо [Baley, 1947, s. 129], яка є предметом його давнього інтересу ще зі студентських років. Так, зокрема, Балей вказує на два засоби формування сили волі: 1) медитація і 2) ділання. Медитація передбачає рефлексію з акцентом на емоційно-ціннісній складовій: поєднанні думок та емоцій, зміні установки волі, подоланні лінії і створенні нової мотиваційної структури. У певному сенсі йдеться про моральну рефлексію, пов'язану з емоційно насиченим уявленням, яке формує внутрішню установку волі. Метою такої рефлексії є самозміцнення волі для самовдосконалення. Що стосується другого фактора формування сили волі – ділання, Балей наголошує, що через свідомі, ретельно сплановані й постійно повторювані вчинки людина поступово формує сталі корисні звички, які стають її «другою натурою». Важливу роль у цьому процесі відіграють як особиста дисципліна, так і конкретні дії, які зміцнюють внутрішню мотивацію і додають відчуття відповідальності [Балей, 2002а, с. 83–84].

Вочевидь у такий спосіб людина формує власний характер як сукупність набутих диспозицій. Балей акцентує на тому, що характер – це те, що формується повільно, через внутрішнє дозрівання і вплив оточення, і що лише у зрілої людини характер стає чітко визначеним. Примітно, що у зв'язку з аналізом характеру Балей робить відсилку до кантівської ідеї, що

³ Основу відомого Кантового поділу антропології на фізіологічну і прагматичну становить ігнорування або ж врахування перспективи людського самотворення: «Фізіологічне пізнання людини ґрунтується на дослідженні того, що природа робить з людиною, а прагматичне – на тому, що вона як вільна істота робить із себе, або може і повинна робити» [AA VII, 119].

насправді добрим є не сам вчинок, а «добра воля», з чим він загалом погоджується. Адже, як зазначає Балей, говорячи про характер, поведінку людини не можна розглядати у відриві від мотивів, які нею керують, від бажань і почуттів діючої особи. Крім того, хвалячи поведінку людини, ми неявно припускаємо, що вона хотіла діяти саме так, а отже, що її поведінка відповідає її волі [Baley, 1947, s. 120].

Кант звертається до проблематики характеру, зокрема, в «Антропології із прагматичного погляду», і так само визначає його у зв'язку з волею і свідомо набутими диспозиціями: «Мати характер як такий означає ту якість волі, згідно з якою суб'єкт зв'язує себе певними практичними принципами, які він сам собі приписав власним розумом як обов'язкові» [AA VII, 292]. Тому, як акцентує Кант, хороший характер є рідкісним явищем, що викликає повагу і подив в інших людей. А у «Педагогіці» він описує характер через «здатність діяти згідно з максимами» [AA IX, 481], яка проявляється «у твердому намірі щось зробити, а потім у фактичній реалізації цього наміру» [AA IX, 487].

У розділі «Самопізнання і робота над собою» праці «Шляхи самопізнання» Балей актуалізує також інший аспект рефлексії (окрім згаданого вище емоційно-ціннісного, чи морального), так само важливий для вироблення образу ідеальної особистості як передумови повноцінної підготовки до свідомого самовиховання. Йдеться про рефлексію щодо цілеспрямованих і випадкових формувальних впливів на становлення реальної особистості. Цілком у дусі Канта, Балей говорить про властивий кожній людині потяг до наслідування, про некритичне сприйняття ідей, норм, цінностей, уявлень тощо від авторитетних людей⁴, а також про можливість «піти власною дорогою». Балей надає цим філософським за формою міркуванням психологічного змісту, коли пов'язує їх з періодами онтогенезу людини та її віковими особливостями і можливостями. Зокрема, він пропонує скористатися «історичним» підходом, щоб з'ясувати, наскільки широко і глибоко вкоренилися чужі впливи в нашій особистості. Для цього необхідно спробувати зануритися якомога глибше в наше раннє дитинство й умови сімейного життя в цей період, а потім простежити крок за кроком, як розвивалася наша особистість на тлі навколишніх умов, що і коли ми перейняли від інших, як були сформовані наші переконання про добро і зло, справедливе і несправедливе, хороше і погане, красиве і потворне тощо [Baley, 1947, s. 139].

Крім того, Балей вказує на підлітковий вік як на час, коли людина дозріває не тільки до здатності рефлексувати, але й проявляти «бунтарство», спрямоване проти авторитетів, як прагнення «все перевіряти і міряти власною міркою». Все, що раніше сприймалося пасивно і некритично незрілим розумом, тепер піддається сумніву. Багато в чому те, що описує Балей як новий досвід підлітка, нагадує опис власного досвіду Б. Рассела. У віці п'ятнадцяти

---

⁴ Кант в есе «Відповідь на питання: що таке просвітництво?» говорить про людську схильність зазнавати впливу з боку опікунів і добровільно залишатися через лінощі і боягузтво неповнолітніми все своє життя [AA VIII, 35]. А в «Логіці» він називає таких людей, які через лінощі йдуть слідами інших людей, «лише копіями інших» [AA IX, 76].

років він поставив собі за завдання переглянути усі свої переконання і відкинути їх, якщо виявиться, що вони ні на що не спираються, окрім традиції чи забобонів [Рассел, 2017, с. 90; пор.: Baley, 1947, s. 140–141].

Враховуючи те, що потяг до наслідування властивий усім людям і що людина може його долати тільки поступово, Балеї вказує на дві можливості формування ідеальної особистості: 1) сформувати модель, за якою має розвиватися наша особистість, майже повністю самостійно, на основі самопізнання, самооцінки і самокритики; 2) шукати таку модель поза собою, орієнтуючись на живу ідеалізовану людину чи неживого персонажа, відомого з прочитаного, але так само на основі самопізнання, щоб зробити правильний вибір щодо такого уособлення [Baley, 1947, s. 142]. Судячи з усього, Балеї надає перевагу першій моделі, оскільки стверджує, що бажання наслідувати, незважаючи на певну користь для молоді особистості, є лише перехідною фазою. По мірі дозрівання і внутрішнього укріплення структури особистості, зазначає Балеї, «відпадає необхідність подальшої опори на приклади» і «людина стає здатною піти власною дорогою» [Балеї, 2014, с. 333].

Кант не менш метафорично говорить про таку можливість для людини: «вихід зі стану неповноліття», на який вона має наважитися. Передумовою переходу у стан зрілості, за Кантом, є рефлексія над наявними упередженнями, а також рішучість і мужність у справі послуговування власним розсудом [AA VIII, 35]. Саме наслідування робить розум людини сприятливим ґрунтом для всіляких упереджень, які Кант поділяє на дві групи: 1) упередження авторитету (*Vorurteile des Ansehens*), які містять у собі упередження особи, юрби й епохи; 2) упередження, викликані себелюбством (*Vorurteile aus Eigenliebe*) [AA IX, 77–80]. Кант стверджує, що вихід зі стану самозавиненого неповноліття є «найважливішою революцією в нутрі людини», яка передбачає свідому відмову від того, щоб «інші думали за неї, а вона лише наслідувала або йшла на повіді», і, як результат, вона «починає йти власними ногами по землі досвіду, хоча ще й непевною ходою» [AA VII, 229].

Ще один важливий крок у напрямку осмислення особистості в межах парадигми практичної філософії Балеї робить, коли стверджує, що самопізнання уможлиблюється не тільки зануренням у глибини свого внутрішнього світу, але й коли ми намагаємося пізнати інших людей. У зв'язку з цим він говорить про «пізнавальне коло», яке здійснює людина у процесі самопізнання: виростаючи з дитинства, вона спочатку пізнає інших через взаємодію з ними, потім пізнає себе через порівняння з ними, і знову пізнає інших, але тепер уже, спираючись на отримане в результаті самопізнання, вторинним і глибшим способом [Baley, 1947, s. 12]. Ідея «пізнавального кола» демонструє акцент Балея, з одного боку, на спільності людської природи, а з іншого – на важливості рефлексії для подолання властивого людині егоїзму.

Як психолог, Балеї постійно підкреслює неповторність кожної людини, визначаючи особистість окремої людини як «унікальну сутність» [Baley, 1947, s. 22]. Водночас він виходить на філософський рівень узагальнення, коли метафорично говорить, що «глина», з якої ми «зліплені», однакова у всіх людей, хоча і набуває у кожного дещо різної форми [Baley, 1947, s. 12].

Наша психічна індивідуальність не є настільки своєрідною, як людям зазвичай здається. Саме тому Балеї пропонує пізнавати себе, навіть пізнаючи інших⁵, а також звертатися до інших людей, щоб отримати від них інформацію про себе [Baley, 1947, s. 139]. Подібні зусилля дозволяють не тільки усвідомити спільність людської природи, але й подолати природну для людей зосередженість виключно на собі та своїй унікальності.

Балеї констатує, що у дитинстві кожна людина є егоцентричною у ставленні до світу. Поступово пізнаючи себе, вона мовчазно припускає, що зовсім не схожа на інших, і сумнівається, що інші можуть мати подібний до її власного досвід. Як наслідок, вона поводить себе так, ніби є вісью, навколо якої обертається всесвіт. Проте подібна зосередженість лише на собі не є нормою для дорослої людини і, більше того, не має відношення до самопізнання. Балеї стверджує, що егоцентризм не тільки не збігається з самопізнанням, але й явно не сприяє йому; самопізнання прямо вимагає його подолання на кожному кроці [Baley, 1947, s. 17–18].

Дієвим інструментом подолання егоїзму є рефлексія, здатність до якої Балеї характеризує як «важливу рису, що ставить людину над тваринами». Адже, на відміну від них, людина не просто існує, але й спроможна усвідомлювати своє існування [Baley, 1947, s. 21]. Це значить, що людина спроможна не тільки усвідомлювати свої інтереси, що сприяє власному задоволенню та уникненню власного страждання, але й розумінню того, як це все позначається на інших. Згідно з Твардовським, егоїстом є та людина, яка «шукає власної насолоди й не зважає на те, що умовою досягнення власного задоволення є невдоволення іншого». Тому суттєвою ознакою егоїзму є «байдужість до способу, в який гонитва за власним задоволенням впливає на інших» [Твардовський, 2018b, с. 76].

На важливості подолання егоїзму у справі становлення особистості вказує також і Кант, який позначає різні аспекти егоїзму різними поняттями. Так, наприклад, у «Критиці практичного розуму» Кант використовує поняття *Selbstsucht*, що вказує на сукупність природних нахилів (*Neigungen*), задоволення яких називається блаженством, або щастям (*Glückseligkeit*). Такий егоїзм Кант поділяє на: *Selbstliebe* (*Eigenliebe*, *Philautia*) як переважну доброзичливість, благовоління і любов до себе та *Wohlgefallens an sich selbst* (*Eigendünkel*, *Arrogantia*) як самовдоволення, чи зарозумілість [AA V, 82]. Якщо любов до себе, згідно з Кантом, є природною для людини і пов'язана з її чуттєвим прагненням отримувати задоволення й уникати страждань, то самовдоволення, яке проявляється у піднесенні себе над іншими і відчутті власної винятковості, є набутим і не сприймається іншими людьми як належне. Крім того, в «Антропології з прагматичного погляду» Кант вживає ще й поняття *Egoismus*, яке описує ставлення, що виникає безпосередньо з розвитку

---

⁵ Аналізуючи концепцію самопізнання Балея, О. Гончаренко доходить висновку, що він у своїх міркуваннях у двох важливих моментах вийшов за межі брентанізму, на який спиралася у Львівсько-Варшавській школі: 1) відмінна від інтроспекції техніка самопізнання, що визнає потребу в іншому; 2) залежність формування ідентичності від іманентності інших [Гончаренко, 2014а, с. 171].

самосвідомості. І у цьому значенні він говорить про логічний, етичний та естетичний види егоїзму [AA VII, 128–130].

Кантова розгалужена концепція егоїзму може слугувати орієнтиром для кращого розуміння Балеєвих міркувань про становлення особистості, адже у нього йдеться не тільки про проходження шляху розширення власних горизонтів, спочатку здебільшого обумовлених природними схильностями, але і, наприклад, про «егоцентризм пізнання», що у певному сенсі перегукується з Кантовим логічним егоїзмом. Зокрема, Балеї зазначає, що егоцентризм пізнання, який проявляється у сприйнятті власного погляду як абсолютного, глибоко вкорінений у людській природі [Baley, 1947, s. 8]. Проте він, як і будь-який інший прояв егоїзму, потребує усвідомлення і поступового подолання на шляху становлення зрілої особистості, спроможної поставити себе на місце іншої людини у різних контекстах.

Висновок

У цій статті здійснено реконструкцію концепції самопізнання особистості С. Балея на основі концептуальної рамки практичної філософії і проведено паралелі з філософією призначення людини І. Канта. Звісно, Балеї не ідентифікував себе ні з практичним філософом, ні з послідовником Канта. Більше того, він поділяв спільне з Ф. Brentano і К. Твардовським філософське упередження щодо кантівської філософії, засноване на обмеженні кантового філософського спадку трансцендентальною філософією, її рецепції кризь призьму школи німецького ідеалізму і незнанні більш широкої концепції космополітичної філософії Канта. Скоріш за все, Балеї вважав себе науковцем-психологом. Однак уважний аналіз його текстів, передусім «Особистості» й особливо «Шляхів самопізнання», дозволяє зробити висновок, що на додачу до комплексної наукової концепції особистості інтелектуальний спадок Балея містить те, що можна назвати філософією самопізнання. Концептуальна рамка практичної філософії дозволяє врахувати гранично широке бачення людини, яке можливо не зовсім явно, але безперечно присутнє у Балея. Фокус на парадигмі практичної філософії, крім того, дозволяє провести цікаві паралелі між поглядами Балея і Канта. Для обох питання людини і перспективи її самовдосконалення є головним і наскрізним. І в Балея, і в Канта представлений максимально широкий погляд на людину, який включає різні її виміри: особливого суцього, складної системи, динамічного процесу, образу можливого і належного. Тому обоє мислителів осмислювали особистість у зв'язку з її самопізнанням і самовдосконаленням в категоріях рефлексії, сили волі, характеру, ідеалу, дії, подолання егоїзму, моральності. Отже, звернення до парадигми практичної філософії дозволяє не тільки глибше зрозуміти концепцію особистості та самопізнання С. Балея, але й розширити горизонти сучасної гуманітарної думки.

Список використаних джерел

1. Балеї С. З книжки Юлія Пейо п. з. Образоване волі. Балеї С. *Зібрання праць у п'яти томах, двох книгах* / за ред. М. Верникова. Львів–Одеса : ІФЛІС ЛС «Cogito», 2002а. Т. 1. С. 80–84.
2. Балеї С. Іммануель Кант (з нагоди 200-тих уродин німецького філософа). *Діло*. Львів, неділя 20 квітня 1924, Ч. 88 (10181). С. 2–3.
3. Балеї С. Особистість / пер. з польсь. О. Гончаренко. *Степан Балеї у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття* : [моногр.] / [Гончаренко О., Іваник С., Малецький В. та ін.]; за заг. ред. О. Гончаренко. Львів : ПП «Арал», 2014. С. 304–333.
4. Балеї С. Філософія Вільгельма Віндельбанда (З нагоди його смерті). Балеї С. *Зібрання праць у п'яти томах, двох книгах* / за ред. М. Верникова. Львів–Одеса : ІФЛІС ЛС «Cogito», 2002б. Т. 1. С. 171–173.
5. Верников М. М. Життя і наукова діяльність академіка Степана Балея : [передмова до збір. пр.]. *Зібрання праць у п'яти томах, двох книгах* / за ред. М. Верникова. Львів–Одеса : ІФЛІС ЛС «Cogito», 2002. Т. 1. С. 19–79.
6. Гончаренко О. Ідея самопізнання у концепції особистості Степана Балея. *Степан Балеї у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття* : [моногр.] / [Гончаренко О., Іваник С., Малецький В. та ін.]; за заг. ред. О. Гончаренко. Львів : ПП «Арал», 2014а. С. 162–179.
7. Гончаренко О. Ідея самопізнання у концепції особистості Степана Балея (до 130-річчя з дня народження). *Філософія освіти*. 2014б. Вип. 1 (14). С. 284–295.
8. Квас О. С. В. Балеї – творець напрямів у польсько-українській гуманістиці ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2017. Вип. 1. С. 46–57.
9. Подоляк М. В. Персонологія Степана Балея. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 37 (90). С. 44–50.
10. Рассел Б. Мистецтво філософствування. Лекція 1. Мистецтво раціонального припущення / пер. з англ. О. Панафідіної, Я. Шрамка. *Актуальні проблеми духовності*. 2017. Вип. 18. С. 81–98. DOI: <https://doi.org/10.31812/apd.v0i18.12>.
11. Синиця А. Кант і Львівський університет. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2024. № 31. С. 7–19. DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2024.31.01>.
12. Твардовський К. Франц Brentano та історія філософії / пер. з польсь. М. Боднарчука. Твардовський К. *Вибрані твори*. Харків : Фоліо, 2018. С. 19–32.
13. Твардовський К. Чи людина завжди чинить егоїстично? / пер. з польсь. М. Боднарчука. Твардовський К. *Вибрані твори*. Харків : Фоліо, 2018. С. 74–79.
14. Baley S. Drogi samopoznania. [wyd. 2]. Kraków : Wiedza – Zawód – Kultura, 1947. 176 s.
15. Baley S. Prof. Kazimierzowi Twardowskiemu w 70-letnią rocznicę urodzin. *Polskie Archiwum Psychologii*. Т. 9, No. 2. Warszawa, grudzień – luty 1936/1937. S. 65–67.
16. Brandt R. Die Bestimmung des Menschen bei Kant. Hamburg : Felix Meiner Verlag, 2007. 628 S.

17. Carrano A. A chi è rivolta la filosofia in senso cosmopolitico? *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht: Akten des XI. internationalen Kant-Kongresses / S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca, M. Ruffing* (eds.). Berlin – Boston : DeGruyter, 2013. P. 479–490. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110246490.479>.
18. Honcharenko O. Koncepcja samopoznania Stefana Baleya. *Studia z Historii Filozofii*. 2016. No. 6 (4). P. 85–98. DOI: <https://doi.org/10.12775/szhf.2015.050>.
19. Kant I. Gesammelte Schriften (Bd. 1–29). (AA) (Preußische Akademie der Wissenschaften, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Hrsg.). Berlin : Reimer; de Gruyter, 1900–.
20. Lobeiras M. J. V. Zwischen Wissenschaft und Weisheit. Die Hinwendung zum Praktisch-Anthropologischen in Kants Verständnis der Philosophie. *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht : Akten des XI. internationalen Kant-Kongresses / S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca, M. Ruffing* (eds.). Berlin – Boston : DeGruyter, 2013. S. 751–762. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110246490.751>.

References

- Balei, S. (1924). Immanuel Kant (z nahody 200-tykh urodyn nimetskoho filosofa) [Immanuel Kant (on the occasion of the 200th birthday of the German philosopher)]. *Dilo*, 88 (10181), 2–3. [In Ukrainian].
- Balei, S. (2002a). Z knyzhky Yulii Peio p. z. Obrazovanie voli [From the book of Jules Payot titled «The Education of the Will»]. In M. Vernykov (ed.), *Zibrannia prats u piaty tomakh, dvokh knykhakh* [Collected Works in Five Volumes, Two Books] (Vol. 1, pp. 80–84). Lviv–Odesa: IFLIS LS «Cogito». [In Ukrainian].
- Balei, S. (2002b). Filosofiia Vilhelma Vindelbandta (Z nahody yoho smerti) [The Philosophy of Wilhelm Windelband (on the occasion of his death)]. In M. Vernykov (ed.), *Zibrannia prats u piaty tomakh* [Collected Works in Five Volumes] (Vol. 1, pp. 171–173). Lviv–Odesa: IFLIS LS «Cogito». [In Ukrainian].
- Balei, S. (2014). Osobystist [Personality] / transl. from Polish by O. Honcharenko. In O. Honcharenko (ed.), *Stepan Balei u svitli providnykh filosofskykh napriamiv XX stolittia* [Stepan Balei in the light of leading philosophical trends of the 20th century] (pp. 304–333). Lviv: PP «Aral». [In Ukrainian].
- Baley, S. (1936/1937). Prof. Kazimierzowi Twardowskiemu w 70-letnią rocznicę urodzin. *Polskie Archiwum Psychologii*, 9 (2), 65–67.
- Baley, S. (1947). Drogi samopoznania (2nd ed.). Kraków: Wiedza – Zawód – Kultura.
- Brandt, R. (2007). Die Bestimmung des Menschen bei Kant. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Carrano, A. (2013). A chi è rivolta la filosofia in senso cosmopolitico? In S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca & M. Ruffing (eds.), *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht: Akten des XI. internationalen Kant-Kongresses* (pp. 479–490). Berlin/Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110246490.479>
- Honcharenko, O. (2014a). Ideia samopiznannia u kontseptsii osobystosti Stepana Baleia [The idea of self-knowledge in the concept of Stepan Balei's

- personality]. In O. Honcharenko (ed.), *Stepan Balei u svitli providnykh filosofskykh napriamiv XX stolittia* [Stepan Balei in the light of leading philosophical trends of the 20th century] (pp. 162–179). Lviv: PP «Aral». [In Ukrainian].
- Honcharenko, O. (2014b). Ideia samopiznannia u kontseptsii osobystosti Stepana Baleia (do 130-richchia z dnia narodzhennia) [The idea of self-knowledge in the concept of Stepan Balei's personality (on the 130th anniversary of his birth)]. *Filosofiiia osvity*, 1 (14), 284–295. [In Ukrainian].
- Honcharenko, O. (2016). Konceptcja samopoznania Stefana Baleya. *Studia z Historii Filozofii*, 6 (4), 85–98. <https://doi.org/10.12775/szhf.2015.050>
- Kant, I. (1900–). *Gesammelte Schriften* (Bd. 1–29). (Preußische Akademie der Wissenschaften, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Eds.). Berlin: Reimer; de Gruyter.
- Kvas, O. (2017). S. V. Balei – tvorets napriamiv u polsko-ukrainskii humanistyti XX st. [S. V. Balei – creator of directions in Polish-Ukrainian humanities of the 20th century]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia Psykholohichni nauky*, 1, 46–57. [In Ukrainian].
- Lobeiras, M. J. V. (2013). Zwischen Wissenschaft und Weisheit: Die Hinwendung zum Praktisch-Anthropologischen in Kants Verständnis der Philosophie. In S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca & M. Ruffing (eds.), *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht: Akten des XI. internationalen Kant-Kongresses* (pp. 751–762). Berlin – Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110246490.751>
- Podoliak, M. V. (2014). Personolohiia Stepana Baleia [The personology of Stepan Balei]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh* [Pedagogy of creative personality formation in higher and general academic schools], 37 (90), 44–50. [In Ukrainian].
- Russell, B. (2017). Mystetstvo filosofstvuvannia. Lektsiia 1. Mystetstvo ratsionalnogo prypushchennia [The art of philosophizing. Lecture 1. The art of rational conjecture] / transl. from English by O. Panafidina, Y. Shramko. *Aktualni problemy dukhovnosti* [Actual Problems of Mind], 18, 81–98. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i18.12>
- Synytisia, A. (2024). Kant i Lvivskiy universytet [Kant and Lviv University]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia Filosofski nauky*, 31, 7–19. [In Ukrainian]. <http://doi.org/10.30970/vps.2024.31.01>
- Twardowski, K. (2018a). Frants Brentano ta istoriia filosofii [Franz Brentano and the history of philosophy] / transl. from Polish by M. Bodnarchuk. In K. Twardowski, *Vybrani tvory* [Selected Works] (pp. 19–32). Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
- Twardowski, K. (2018b). Chy liudyna zavzhdy chynyt ehoistychno? [Does a person always act selfishly?] transl. from Polish by M. Bodnarchuk. In K. Twardowski, *Vybrani tvory* [Selected Works] (pp. 74–79). Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
- Vernykov, M. M. (2002). Zhyttia i naukova diialnist akademika Stepana Baleia [The life and scientific activity of Academician Stepan Balei: Preface to the collected works]. In *Zibrannia prats u piaty tomakh, dvokh knykhakh* [Collected Works in Five Volumes, Two Books] (Vol. 1, pp. 19–79). Lviv–Odesa: IFLIS LS «Cogito». [In Ukrainian].

S. BALEI AND THE PHILOSOPHY OF SELF-KNOWLEDGE: PARALLELS WITH I. KANT

Oksana Panafidina

*Kryvyi Rih State Pedagogical University,
Department of Philosophy
Universytetskyi Ave., 54, Kryvyi Rih, 50086, Ukraine
e-mail: oxanapanafidina@kdpu.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-1010-903X*

The article presents a conceptual framework for reconsidering S. Balei's philosophy of self-knowledge, the culmination of his scientific concept of personality. Focusing on the paradigm of practical philosophy enables us to consider Balei's complex view of human beings and demonstrate his understanding of the relationship between self-knowledge and the ideal personality. Balei's concept of self-knowledge is analyzed from the perspective of the multilevel nature of the self and the necessity of combining scientific and philosophical approaches. The author justifies drawing parallels between Balei's concepts of personality and self-knowledge and Kant's cosmopolitan concept of human vocation. For both thinkers, the central concern is personality and its potential for self-improvement, as well as the broadest possible view of humanity, covering its various dimensions – from individual uniqueness to the dynamic process of development and the moral ideal. The article demonstrates that both thinkers understood personality through the categories of reflection, willpower, character, ideals, actions, overcoming selfishness, and morality. These parallels are clearly traceable, even though Balei did not identify himself as a follower of Kant. His statements about Kant reflect an affinity for Kantian philosophy similar to that of Brentano and Twardowski. They focused exclusively on the transcendental component in connection with German idealism and pessimistic philosophy. The general empirical-analytical attitude and rejection of speculative philosophy characteristic of the Lviv-Warsaw School, particularly Balei, led to the perception of Kant's philosophy as a «long shadow». However, as the author demonstrates, Balei's philosophy of self-knowledge and self-creation is paradigmatically related to Kant's broader cosmopolitan concept of human vocation. This analytical perspective reveals new opportunities for understanding Balei's legacy within the context of contemporary humanities discourse.

Keywords: self-knowledge, personality, reflection, practical philosophy, S. Balei (Baley), I. Kant.

Отримано / Received: 07.02.2025

УДК [16:001.4](=161.2)

DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3201.02>

УКРАЇНСЬКА ЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ПІДРУЧНИКУ СТЕПАНА БАЛЕЯ

Маріанна Плахтій

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
кафедра політології та філософії
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, Україна
e-mail: plahthy_mp@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6789-7711*

У статті представлено комплексний аналіз логічних поглядів Степана Балея – українського філософа, психолога та педагога, – викладених у його підручнику з логіки для гімназій. Метою дослідження є окреслення місця праці С. Балея в контексті формування української логічної термінології та вивчення її змістового, методологічного й мовного наповнення. Дослідження виконано в контексті освітньо-культурних процесів кінця XIX – початку XX століття, коли постала потреба у створенні україномовної навчальної літератури в галузі гуманітарних знань. Цей історичний період був визначальним для розвитку фахової гуманітарної освіти українською мовою, яка в контексті національного відродження потребувала створення власного термінологічного апарату, зокрема у філософії та логіці. Проаналізовано структуру та термінологічну систему підручника, акцентовано на поняттях, судженнях, умовиводах, логічних операціях та символічному представленні імплікації. Особливу увагу приділено аналізу головних термінів науки логіки, що становлять основу української логічної мови, запропонованої С. Балеєм. Акцентовано на важливості логіки як засобу пізнання істини через формування правильних суджень. Простежено вплив наукових ідей Львівсько-Варшавської школи, зокрема К. Твардовського та Ф. Brentano на формування поглядів ученого. У роботі розглянуто приклади використання ученим логічної символіки, що засвідчує прагнення до формалізації логіки в межах української гуманітарної науки. У контексті порівняльного аналізу з працею Дмитра Чижевського «Логіка» розкрито різні тенденції у становленні української логічної термінології. Значну увагу приділено ідеям С. Балея щодо зв'язку мислення з мовою, природи суджень, умовиводів та форм пізнання істини. Розглянуто також історичну роль Кам'янець-Подільського державного українського університету, а ще постать Миколи Чайковського, який одним із перших обстоював ідею створення української наукової термінології. Зроблено висновок, що праця С. Балея не лише виконувала навчальну функцію, а й сприяла становленню національної філософсько-логічної термінології, мала вагоме значення для інтелектуального розвитку української молоді та формування філософської культури в Україні.

Ключові слова: С. Балеї, М. Чайковський, Д. Чижевський, логіка, історія логіки, українська логічна термінологія, українська наукова термінологія.

Вступ

Степан Бале́й (1885–1952) – видатний український філософ, психолог і педагог, який зробив значний внесок у розвиток гуманітарних наук, зокрема логіки, психології та освіти. 140-річчя від дня народження Степана Балея, яке відзначають 2025 року, є важливою подією для української науки, культури та філософії. Ювілей є нагодою для переосмислення і популяризації наукової спадщини С. Балея, яка залишається актуальною для сучасної освіти і науки.

Метою статті є дослідити та цілісно презентувати генезу логічних поглядів С. Балея, проаналізувати запропоновану вченим українську логічну термінологію.

Завершення навчання й початок викладання

Степан Бале́й розпочав викладацьку діяльність 1907 року після успішного складання у Львівському університеті державного іспиту на посаду вчителя середньої школи. Він працював у державних гімназіях з українською мовою викладання: у Перемишлі (1907–1908, вересень 1912), Тернополі (1908–1910) та Львові (1910–1912, 1915–1927). Свою педагогічну кар'єру С. Бале́й розпочав як заступник учителя, згодом обіймав посаду дійсного вчителя. У навчальних закладах він викладав низку предметів, зокрема українську (руську), польську, латинську та німецьку мови. Проте основну частину його викладацької діяльності становили дисципліни природничо-математичного та філософського спрямування: математика, фізика, а також пропедевтика філософії, що охоплювала розділи з психології та логіки [Малецький, 2020, с. 11].

Під науковим керівництвом Казимежа Твардовського Степан Бале́й захистив 1911 року дисертацію «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань» та здобув ступінь доктора філософії. З метою підвищення кваліфікації його направили на закордонне наукове стажування до Німеччини та Франції. З жовтня 1912 року С. Бале́й навчався в Берлінському університеті, де відвідував лекції провідних науковців того часу – Карла Штумпфа та Фрідріха Шефера, а також працював в Інституті психології та фізіології, що був структурним підрозділом університету.

У цей період одночасно з ним у Берліні поглиблював свої знання з математики інший український учений – Микола Чайковський. У своїх спогадах він згадував: «Степан Бале́й був дуже милою, дотепною людиною, гарним товаришем. Ми ходили з ним по берлінських музеях, виставках, театрах. Влітку 1913 року брали участь у студентській “інтернаціональній” екскурсії на кілька днів до Ляйпцига. Там ми слухали, між іншими, лекцію про студентський інтернаціональний рух видатного філософа й хіміка професора Вільгельма Оствальда» [Чайковський, 1969, с. 271].

У вересні 1913 року С. Бале́й вирушив до Парижа, де продовжив вивчення психології в Сорбонні. Набутий ним досвід у сфері німецької психофізики та французької психіатрії став важливим підґрунтям для його подальших наукових досліджень. А 1917 року, після поновлення освітньої діяльності Львівського університету, С. Бале́й вступив на медичний факультет, обравши спеціалізацію «нервові хвороби та психіатрія». Навчання він поєднував із

викладацькою діяльністю у філії Української академічної гімназії у Львові [Малецький, 2020, с. 16]. Також у 1920–1925 роках С. Балея викладав логіку, психологію та основи філософії в Таємному Українському університеті у Львові.

С. Балея та Кам'янець-Подільський державний український університет

У період існування Української Народної Республіки важливу роль у розбудові української освіти та культури відігравав Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921). Цей новостворений вищий навчальний заклад мав стати опорою українського державотворення, зокрема завдяки юридично закріпленій нормі щодо викладання виключно українською мовою. Важливою інновацією стало надання жінкам права на здобуття вищої освіти, унаслідок чого було створено збірні студентські групи. Серед запрошених до викладацької діяльності в Кам'янець-Подільському державному українському університеті був і С. Балея [Плахтій, 2013, с. 131–133].

Галицького науковця, за свідченнями істориків, запросили одним із перших – для викладання філософських дисциплін. Однак реалізувати цю співпрацю не вдалося, оскільки на той час учений продовжував здобувати другу вищу освіту на медичному факультеті Львівського університету. У листопаді 1918 року, не отримавши ні підтвердження про приїзд С. Балея, ні повідомлення від нього, Міністерство освіти та мистецтва скерувало до Львова кур'єра для з'ясування обставин. Проте виявити місцезнаходження науковця не вдалося. Відповідно до чинної на той час законодавчої норми, науково-педагогічний працівник, який не приступив до викладання впродовж одного семестру, втрачав право обіймати посаду. Як підсумок, С. Балея офіційно позбавили статусу приват-доцента Кам'янець-Подільського університету [Завальнюк, 2011, с. 190]. Водночас опосередкованим підтвердженням наміру С. Балея працювати у Кам'янець-Подільському державному українському університеті є його стаття «Замітки з приводу заснування “Інституту нормальної і патологічної психології” при Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові» [Балея, 1920], яку він підписав із зазначенням своєї посади як доцента цього університету [Верников, 2002, с. 19–79].

Окрім Степана Балея, до викладацького складу Кам'янець-Подільського державного українського університету у жовтні 1918 року були запрошені ще четверо молодих галицьких учених: історик Іван Крип'якевич, хімік Юліан Гірняк, фізик Володимир Кучер і математик Микола Чайковський. Проте через воєнні події в Галичині лише Миколі Чайковському – у січні 1919 року – вдалося дістатися до Кам'янця-Подільського, а інші вчені змушені були залишитися у Львові, який перебував в облозі польського війська. Як приват-доцент новоствореного університету, М. Чайковський у лютому 1919 року розпочав викладання вищої математики. У своїх спогадах він із гордістю зазначав: «Я можу з великою гордістю сказати, що був другим, хто викладав вищу математику українською мовою; першим був Михайло Пилипович Кравчук у Києві...» [Пташник, 2008, с. 214].

Утверджуючи цінність освіти та науки українською мовою у доповіді проголошеній на II Загальному з'їзді українських інженерів і техніків у Львові 1923 року М. Чайковський зазначив: «Говорити широко про вагу й потребу української наукової термінології – річ цілком зайва. Легко прийти до переконання, що добра й одноцільна наукова термінологія необхідна для існування національної культури так само, як одноцільна літературна мова та однопільний правопис. Ще більше: можна з деяким правом твердити, що для розвитку нашої науки термінологічна справа багато важніша...» [Чайковський, 1924, с. 172–180].

Зазначене вище дозволяє актуалізувати важливість формування української наукової термінології на початку ХХ століття загалом, а також у межах предмета нашого дослідження – формування української логічної термінології. Саме цей період був надзвичайно важливим для становлення фахової українськомовної гуманітарної освіти, що в умовах національного відродження вимагала створення власного термінологічного апарату в різних галузях знання, зокрема у філософії та логіці.

Вивчення логіки на українських землях на початку ХХ ст.

Треба зауважити, що логічних підручників та навчально-наукової літератури українською мовою того часу збереглося небагато. До відомих публікацій цього періоду належать такі видання: Т. Мандибур «Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII» [Мандибур, 1895]; Т. Мандибур «Логіка для VII класу гімназійного» [Мандибур, 1902]; І. Копач «Що таке людське думанє?» [Копач, 1906]; С. Канюк «Дидактика, доповнена Основами логіки» [Канюк, 1911]; С. Балей «Нарис логіки» [Балей, 1923]; Г. Костельник «Ordologicus» [Костельник, 1931] та «Три розправи про пізнання» [Костельник, 1925]. Ці праці становлять важливу джерельну базу для вивчення процесів розвитку логічної думки в українському інтелектуальному просторі на початку ХХ ст. Комплексне наукове дослідження цих праць здійснено у монографії «Логіка в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: напрями розвитку» [Плахтій, 2009], де розкрито основні тенденції становлення логічної освіти в Україні та роль окремих авторів у формуванні логічної науки. Особливо уваги заслуговують підручники з логіки, надруковані українською мовою в еміграції. Серед них – підручники Д. Чижевського «Логіка» [Чижевський, 1924] та Я. Петришина «Логіка» [Петришин, 1947], які стали важливими зразками україномовної навчальної літератури, зорієнтованої на українську молодь у діаспорі. Їхній внесок є цінним не лише в освітньому, а й у культурно-національному вимірі, оскільки вони сприяли збереженню української мови в науковій сфері за кордоном.

У другій половині ХІХ століття, особливо після освітніх реформ 1860-х років, на теренах України, які були на той час підконтрольні російській владі, відбулася значна реорганізація системи освіти за європейським зразком. До навчальних планів старших класів гімназій було введено філософські дисципліни, зокрема логіку та психологію, що свідчить про зростання інтересу до формування раціонального мислення в учнів.

На західноукраїнських землях, які до 1918 року перебували у складі Австро-Угорської імперії, а після Першої світової війни – під владою Польщі, освітня система була зорієнтована на європейські традиції, зокрема австрійські. У межах цієї системи логіка та психологія посідали важливе місце в навчальних програмах середньої школи.

У західноукраїнському регіоні функціонували гімназії з українською мовою викладання, де з-поміж інших дисциплін викладали логіку, психологію та пропедевтику філософії. Викладачами цих предметів зазвичай були випускники Львівського, Чернівецького та Краківського університетів, які й забезпечували належний академічний рівень навчання. Варто зазначити, що в міжвоєнний період, коли Західна Україна перебувала під польською адміністрацією, освітня політика Польщі мала виразно асиміляційний характер. Зусилля польської влади були спрямовані на полонізацію українського шкільництва, що проявлялось, зокрема, в обмеженні використання української мови в освіті та витісненні національного змісту з навчальних програм. Попри ці перешкоди, викладання логіки та психології залишалось ключовим елементом гуманітарної освіти. Більше того, збереження української мови викладання й філософських категорій у навчальному процесі було надзвичайно важливим не лише з освітньої, а й з національно-культурної перспективи. Викладання логіки українською мовою сприяло формуванню національно свідомої інтелігенції, здатної продукувати знання у власному мовно-термінологічному середовищі.

У цьому контексті підручник з логіки для гімназій, укладений С. Балеєм, відіграв вагомий роль у реалізації освітніх завдань, зокрема у підготовці учнів до раціонального мислення, аналізу понять, суджень і особливостей побудови правильних міркувань. Водночас цей підручник заслуговує на окрему увагу як важливий етап у процесі формування української логічної термінології. Адже він не лише адаптував європейську логічну традицію до україномовного середовища, а й заклав підвалини для розвитку фахової мови української філософської думки.

Предмет і завдання логіки

Визначаючи логіку, С. Балея акцентує увагу на її пізнавальній функції, зокрема на здобутті істини через аналіз істинності або хибності суджень. Учений стверджує: «Логіка, займаючись питанням правдивості нашого пізнання, звертатися мусить у першій мірі до осудів як до сих проявів, яким правдивість згідно неправдивість безпосередньо прислугує» [Балея, 1923, с. 5]¹. Отже, логіку розглянуто як інструмент, що забезпечує правильність мислення.

Логіко-семантичні ідеї європейської наукової традиції органічно проникають у зміст підручника С. Балея. Одним із важливих методологічних підходів автора є чітке розмежування форм мислення та їх мовного вираження. Така позиція відповідає ключовим засадам логічного аналізу, властивим не лише тогочасній, а й сучасній логіці. Зокрема учений проводить розмежування між поняттями «речення» і «осуд» (останній термін у сучасній логіці

---

¹ Далі по тексті статті це джерело наведене у формі вказування номерів сторінок. – *Прим. ред.*

відповідає поняттю «судження»), а також між «словом» і «зображенням» (відповідником сучасного терміна «поняття»). Він зазначає: «Речення се зверний знак переконання (осуду), замкненого в душі, а правдивість речення значить властиво правдивість осуду, вираженого сим реченням». Отже, кожне твердження, повідомлення чи погляд, які претендують на істинність, у логічному сенсі є осудами (с. 5).

Слова, за спостереженням С. Балея, викликають у свідомості образ предмета, який позначають цим словом. Цей «душевний образ» він називає «зображенням». Розуміти слово – означає пов'язати його із певним зображенням, тобто уявленням або поняттям. Поодинокі слова є виразами відповідних зображень, подібно до того, як речення є виразами суджень. Як пояснює учений: «Наше розуміння, очевидно, лежить у тім, що слово «дерево» викликає в нашій душі образ предмета, який ми цим словом називаємо» (с. 4).

Тому С. Балею доходить висновку про глибокий внутрішній зв'язок, з одного боку, між реченням і словом, а з іншого – між судженням і зображенням. Формуючи судження, ми неминуче спираємось на уявлення про об'єкти, яких ці судження стосуються. «Нема суджень без зображень; навпаки, кожне судження ґрунтується на якихось зображеннях», – підкреслює автор. Хоч самі по собі зображення не є ні істинними, ні хибними, вони мають суттєве значення для пізнавального процесу, оскільки виступають передумовою формування суджень.

Отже, у підручнику С. Балея можна простежити логіко-семантичний підхід до аналізу мислення, який не лише відображає впливи європейської філософської традиції, але й демонструє самобутнє опрацювання проблем логіки в межах україномовного освітнього дискурсу. Це робить працю С. Балея не лише важливим навчальним засобом, а й джерелом розвитку національної логічної термінології.

С. Балею був визначним українським психологом і логіком, інтелектуальні погляди якого формувалися під впливом Львівсько-Варшавської школи, філософсько-логічних ідей К. Твардовського, а також його вчителя – засновника дескриптивної психології Ф. Brentano. Ці наукові орієнтири суттєво вплинули на концептуальні засади аналізу мислення у працях С. Балея, зокрема на його розгляд психологічного підґрунтя формування думки, основа якої, за автором, визначена поняттям як формою зображення предмета в нашій свідомості. У своїй праці вчений наголошує: будь-яке зображення у свідомості невіддільне від «чогось», що є його змістом або фокусом. Це «щось» С. Балею називає предметом зображення. Як наслідок, кожне зображення пов'язане з певним предметом. Водночас автор підкреслює: предмет і зображення предмета – не одне й те саме. Наприклад, предмет «Сонце» належить до фізичного світу, тоді як зображення Сонця – це психічне, внутрішнє явище. «Предмет Сонце знаходиться поза нами, зображення Сонця є, як кажемо, в нас самих» (с. 5).

Попри відмінність між предметом і його зображенням, між ними існує тісний зв'язок. По-перше, кожне зображення стосується певного предмета – дійсного, уявного чи ідеального. По-друге, зображення певною мірою є відбитком або образом предмета, який представляє. Відтворюючи предмет,

зображення має також відображати властиві йому ознаки. Якщо предмет є складним і має множинні характеристики, то і його зображення постає як цілісність, утворена з елементів, що відповідають окремим ознакам предмета. Ці елементи зображення, що відображають окремі характеристики предмета, С. Балея називає знаменами (авторський термін, який у сучасній логіці відповідає поняттю «ознаки»). Всі знамена поняття, взяті разом, утворюють його зміст – сукупність ознак, що визначають його структуру та пізнавальне значення (с. 6).

Аналіз форм мислення

Отже, концепція поняття в інтерпретації С. Балея має як психологічне, так і логіко-філософське підґрунтя. Поняття постає не просто як мовний вираз або логічна форма, а як психічне зображення предмета, зміст якого формують на основі множинності його ознак. Такий підхід поєднує елементи дескриптивної психології та логіки і демонструє прагнення вченого створити цілісну модель пізнання, у якій психічні процеси є невіддільними від логічних структур. Ця концепція зображення і предмета, а також аналіз поняття через його знамена, є важливою складовою у формуванні наукової термінології української логіки початку ХХ століття. Вона закладає основи для розвитку національного логічного дискурсу, в якому поняття аналізують не лише через формальні схеми, а й крізь призму психологічних механізмів пізнання.

Відношення між поняттями з огляду на їхній обсяг С. Балея поділяє на перехресні, виключаючі, тотожні, підпорядковані. У логіці зазвичай представляють обсяги понять колами, вказує С. Балея. Зображення з більшим обсягом називаємо надрядним (родом), а з меншим обсягом – підрядним (гатурком, видом). У деяких випадках обсяги двох зображень перекривають себе взаємно. Такі зображення називаємо замінними (термін автора, якому в сучасній логіці відповідає термін «тотожними») (с. 9–10). Наведена класифікація, хоча і не є повною, має велике значення для формування логічної культури мислення, аналогічно як і метод кіл Ейлера, який у цьому підручнику використовує автор.

У межах вивчення понять С. Балея розглядає теми співвідношення між змістом і обсягом понять, логічної детермінації (тобто обмеження) та абстракції (тобто узагальнення), а також пояснює принцип логічного поділу. Учений наголошує, що логічний поділ необхідно відрізнити від фізичного. Фізичний поділ – це подання матеріальних частин об'єкта, тоді як логічний поділ передбачає розмежування понять за певною суттєвою ознакою. Наприклад, коли ми стверджуємо, що людина складається з голови, тулуба та кінцівок, маємо справу з фізичним, а не з логічним поділом (с. 13).

Переходячи до аналізу другої форми мислення – суджень (в авторській термінології – осудів), С. Балея зазначає, що «правдиві та неправдиві твердження, погляди, вістки і т. п. доходять до нашого відома зазвичай під видом слів, сказаних або написаних» (с. 4). Він підкреслює, що слово само по собі не є ані істинним, ані хибним. Лише тоді, коли слова об'єднують у речення, вони починають виражати осуди, які можуть бути істинними або хибними. «Речення – це зовнішній знак переконання (осуду), замкненого в душі, а

правдивість речення означає, власне, правдивість осуду, вираженого цим реченням» – наголошує вчений. Правдивість чи неправдивість є властивістю саме осуду, тобто внутрішнього переконання, вербалізованого в реченні. «Кожне твердження, вістка, погляд тощо, які можуть мати претензію на правдивість, є осудами, або складаються з осудів» (с. 4). Ці міркування С. Балея демонструють глибоке розуміння логічної природи мислення. Його підхід дозволяє простежити зв'язок між внутрішнім актом мислення і мовною формою, в якій цей акт реалізовано.

Не задовольняє С. Балея визначення судження Арістотелем як поєднання в одне двох понять, оскільки така дефініція могла б бути правильною лише щодо суджень ствердних. Він зазначає, що багато вчених підтримує твердження, згідно з яким судження – це не стільки поєднання понять, як радше «пересвідчення, що наші зображення залишаються у злагоді з дійсністю» (с. 23).

Важливого значення С. Балея надає також логічному відношенню слідування, яке він розглядає як відношення між підставою та наслідком. Формулюючи це відношення, він наводить приклад: «Коли істинним є судження, що всі метали добре проводять тепло, і коли далі істинним є судження, що вісмут є металом, то мусить бути істинним третє судження: вісмут добре проводить тепло. Кажемо, що з двох перших (основа) слідує третє судження (наслідок)» (с. 30).

Цілість, утворену з основи і наслідку, С. Балея називає логічним ключем (терміном, який у сучасній логіці відповідає поняттю умовивід). У його концепції «ключ» також є синонімом таких понять, як міркування або логічна побудова. Учений зазначає: «Міркуючи, ми укладаємо судження в ключі; раз так, то, прийнявши одні з них за основу, дивимося, який з них впливає як наслідок, або навпаки – шукаємо для даного судження основу» (с. 31).

У першому випадку, коли з основи виводимо нове судження, С. Балея уживає термін «заключуване» (термін, якому в сучасній логіці відповідає висновок). У цьому процесі результат міркування постає як висновок з наданих засновків. У другому випадку, коли шукають підставу для певного судження, ми маємо справу з тим, що С. Балея називає доведенням. У такому разі для тези шукають відповідні преміси (термін автора, який відповідає сучасному поняттю засновку), з яких ця теза логічно випливає. Ці засновки стають аргументами, що забезпечують переконливість і обґрунтованість судження. Отже, у методології викладу матеріалу С. Балея умовивід представлено в класичному тлумаченні – як формальну операцію та обґрунтований процес, що спирається на чітке логічне підґрунтя та відповідає реальним когнітивним механізмам людини.

У поглядах С. Балея простежується тенденція до використання елементів логічної формалізованої мови. Можна припустити, що це є наслідком його участі в наукових семінарах Львівсько-Варшавської школи, яка активно впроваджувала ідеї логічного аналізу та символічної логіки. Водночас, попри загальну коректність у визначенні логічних зв'язків, С. Балея не завжди точно застосовує символи формальної логіки. Зокрема, для позначення відношення

слідування (імплікації) він вводить власний знак – « $\leftarrow$ ». Як пояснює автор: «Коли напишемо: $p \leftarrow q$, то треба читати: з p слідує q » (с. 30). Однак у класичній логіці, зокрема в логіці висловлювань, для позначення імплікації традиційно використовується символ « $\rightarrow$ », що означає «якщо p , то q » або «з p випливає q ». Отже, треба констатувати, що С. Балея застосовує символ імплікації у спосіб, відмінний від усталеного, хоча й демонструє намагання використовувати символічні засоби у поясненні логічних структур.

З історико-логічної перспективи важливим є також аналіз С. Балеєм так званих «ключів мішаних» – умовиводів, які включають комбінації умовних і розділових суджень (термін автора – «розподільні»). Ці логічні структури представляють собою категорично-умовні умовиводи. Автор подає їх у формі таких схем: (Коли ϵ X , ϵ Y), (X ϵ) $\leftarrow$ Y ϵ – що відповідає схемі *modus ponens*; (Коли ϵ X , ϵ Y), (Y нема) $\leftarrow$ X нема – що відповідає схемі *modus tollens* (с. 42).

Як бачимо, символіка в обох випадках використана нетипово: по-перше, знак імплікації знову вжито в зворотному напрямі, по-друге, структура подання наближається більше до мовної форми, ніж до строгої логічної символіки. Проте самі логічні моделі – *modus ponens* і *modus tollens* – викладено змістовно й відповідно до класичної логічної традиції.

Отже, С. Балея демонструє поєднання класичної логіки з елементами формалізації, що, хоча й не завжди відповідає усталеній символіці логіки висловлювань, є свідченням його прагнення до побудови системної логічної теорії на основі доступної мовної і знакової бази.

Тенденції формування української логічної термінології: С. Балея versus Д. Чижевський

Розглядаючи підручник логіки С. Балея, маємо пам'ятати, що він призначений для учнів гімназій і тому не варто очікувати ґрунтовних розтлумачень логічних проблем, елементів алгебри логіки чи математичної логіки. Утім, «Нарис логіки» показує важливість логічної освіти як пропедевтики філософського та наукового мислення. Логіка є фундаментальним інструментом для освіти, який допомагає формувати раціональне, послідовне та обґрунтоване мислення, що є ключовим для успішного навчання та професійного розвитку.

Найбільш близьким до праці С. Балея за часом публікації та мовою викладу є підручник Дмитра Чижевського «Логіка» [Чижевський, 1924]. Саме цю працю доцільно використовувати як порівняльне джерело для аналізу логічної термінології, запропонованої С. Балеєм на початку ХХ століття. Підручник Д. Чижевського вирізняють методична структурованість та ґрунтовність. У ньому автор використовує українські терміни, зокрема форми мислення (поняття, суд, вивід). Решта термінів переважно відповідає усталеній класичній логіці [Плахтій, 2024, с. 102]. Натомість С. Балея використовує дещо відмінний термінологічний апарат: поняття, осуд, ключ, а також такі терміни, як «заключуване», «знамена», «основа», «логічна детермінація», «абстракція» тощо, що свідчить про спробу адаптації логічного апарату до українського мовного й культурного контексту.

Порівняльний аналіз підручників С. Балєя та Д. Чижевського демонструє наявність двох тенденцій у формуванні української логічної термінології: один прагне до максимальної відповідності класичній європейській традиції (Д. Чижевський), інший – до національного термінологічного самовизначення (С. Балєй). Така різноманітність підходів відображає процеси становлення фахової філософської мови в Україні початку ХХ століття та підкреслює необхідність подальших досліджень в історії української наукової термінології.

Висновки

Аналіз змісту підручника С. Балєя з логіки для гімназій дозволяє зробити низку висновків щодо його освітнього, наукового та історико-філософського значення. Передусім, цей підручник був створений у контексті реформованої освітньої системи Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття та виконував важливу роль у збереженні української мови та формуванні інтелектуального середовища, сприяючи розвитку національної філософської думки. З методологічної перспективи С. Балєй у своїй праці демонструє високий рівень теоретичного осмислення логіки як науки. Його підхід ґрунтується на інтеграції психологічної та логічної парадигм, що є характерним для наукової традиції, сформованої під впливом Львівсько-Варшавської школи та ідей Ф. Brentano. С. Балєй послідовно розрізняє поняття, судження та умовиводи, аналізує природу мови і мислення, вводить термінологію, адаптовану до українського мовного простору. Особливу увагу вчений приділяє проблемі істинності пізнання, аналізує співвідношення між зображенням і предметом, між змістом і обсягом поняття. Авторські терміни, як-от «осуд», «зображення», «ключ», засвідчують намагання сформулювати власну логічну мову на основі української термінології, що має як дидактичну, так і національно-культурну цінність. Треба також відзначити спробу формалізації логічного мислення, яка хоч і не завжди є строгою за формальними стандартами сучасної логіки, проте свідчить про глибоке розуміння суті логічних зв'язків.

Отже, підручник С. Балєя є не лише зразком високоякісної навчальної літератури, але й вагомим внеском у становлення української логічної термінології та розвиток філософської освіти. Його праця має як історичне, так і сучасне значення в контексті вивчення національних філософських традицій та формування логічної культури в Україні.

Список використаних джерел

1. Балєй С. Замітки з приводу заснування Інституту для нормальної і патологічної психології при Науковім Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові. *Лікарський вісник*. Львів, 1920. Річник 1. С. 29–31.
2. Балєй С. Нарис логіки. Львів : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1923. 52 с.
3. Верников М. М. Життя і наукова діяльність академіка Степана Балєя : [передмова до збір. пр.]. *Зібрання праць у п'яти томах, двох книгах* / за ред. М. Верникова. Львів–Одеса : ІФЛІС ЛС «Cogito», 2002. Т. 1. С. 19–79.
4. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917–1921рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.

5. Канюк С. Дидактика. Доповнена «основами логіки». Чернівці : Руська Рада, 1911. 118 с.
6. Копач І. Що таке людське думане? (відбитка з «Учителя»). Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1906. 49 с.
7. Костельник Г. Ordologicus. Львів, 1931. 43 с.
8. Костельник Г. Три розправи про пізнання. Львів, 1925. 198 с.
9. Малецький В. Г. Мотиви соціально-філософської антропології в працях Степана Балея : монографія. Одеса : Астропринт, 2020. 224 с.
10. Мандибур Т. Логіка для VII класу гімназійного. Львів, 1902. 107 с.
11. Мандибур Т. Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII. Львів, 1895. 15 с.
12. Петришин Я. Б. Логіка. Мюнхен : Вернигора, 1947. 44 с.
13. Плахтій М. П., Сулятицька Т. В. Теоретико-методологічні засади формування української логічної термінології у діаспорі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 51. С. 99–104. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.17>.
14. Плахтій М. П. Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. 192 с.
15. Плахтій М. П. Філософсько-логічні студії у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1921 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. Випуск 665–666. Філософія. С. 131–136.
16. Пташник Б. Й. Творчий шлях професора Миколи Чайковського. *Збірник праць Тернопільського осередку Наукового Товариства ім. Шевченка*. Тернопіль: Рада, 2008. Том 4: Видатні постаті в українській культурі і науці. С. 212–219. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/14431/2/ProcNTShTB_2008v4_Ptashnik_B_I-Tvorchii_shliakh_profesora_212-219.pdf.
17. Чайковський М. Завдання української науково-технічної термінології. *Нова Україна*. Прага, 1924. С. 172–180. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/5749-nova-ukrayina-1924-ch-1-3/>.
18. Чайковський М. Згадка про проф. Степана Балея. *Український календар*. Варшава : Українське суспільно-культурне товариство, 1969. С. 271.
19. Чижевський Д. Логіка. Прага : Сіяч, 1924. 331 с.

References

- Balei, S. (1920). Zamitky z pryvodu zasnuvannia Instytutu dlia normalnoi i patolohichnoi psykhologhii pry Naukovim Tovarystvi im. T. Shevchenka u Lvovi [Notes on the establishment of the Institute for Normal and Pathological Psychology at the T. Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Likarskyi visnyk*, 1, 29–31. [In Ukrainian].
- Balei, S. (1923). *Narys lohiky* [Essay on Logic]. Lviv: Shevchenko Scientific Society. [In Ukrainian].
- Chaikovskiy, M. (1924). Zavdannia ukrainskoi naukovo-tekhnichnoi terminolohii [Tasks of Ukrainian scientifico-technical terminology]. *Nova Ukraina*. Praha, 172–180. [In Ukrainian]. <https://diasporiana.org.ua/periodika/5749-nova-ukrayina-1924-ch-1-3/>

- Chaikovskiy, M. (1969). Zghadka pro prof. Stepana Baleia [In memory of Prof. Stepan Balei]. *Ukrainskyi calendar* [Ukrainian calendar] (P. 271). Warsaw: Ukrainian Social and Cultural Society. [In Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. (1924). *Lohika* [Logic]. Praha: Siiach. [In Ukrainian].
- Kaniuk, S. (1911). *Dydaktyka. Dopovnena «osnovamy lohiky»* [Didactics. Supplemented with «Fundamentals of Logic»]. Chernivtsi. [In Ukrainian].
- Kopach, I. (1906). Shcho take liudske dumanie? (vidbytka z «Uchytelia») [What Is Human Thinking? (reprint from «The Teacher»)]. Lviv: Printing House of the Shevchenko Scientific Society. [In Ukrainian].
- Kostelnyk, H. (1925). *Try rozpravy pro piznannya* [Three Discourses on Knowledge]. Lviv. [In Ukrainian].
- Kostelnyk, H. (1931). *Ordologicus*. Lviv. [In Ukrainian].
- Maletskiy, V. H. (2020). *Motyvy sotsialno-filosofskoi antropologii v pratsiakh Stepana Baleia* [Motives of Social and Philosophical Anthropology in the Works of Stepan Balei]. Odesa: Astroprint. [In Ukrainian].
- Mandybur, T. (1895). *Psykhologichnyi vstup do nauky lohiky v kl. VII* [Psychological Introduction to the Science of Logic in Class VII]. Lviv. [In Ukrainian].
- Mandybur, T. (1902). *Lohika dlia VII klasu himnazialnoho* [Logic for the Seventh Grade of a Gymnasium]. Lviv, 1902. [In Ukrainian].
- Petryshyn, Ya. B. (1947). *Lohika* [Logic]. Munich: Vernyhora. [In Ukrainian].
- Plakhtii, M. P. (2009). *Lohika v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: napriamy rozvytku* [Logic in Ukraine in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries: Directions of Development]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University. [In Ukrainian].
- Plakhtii, M. P., & Suliatytska, T. V. (2024). Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannya ukrainskoi lohichnoi terminolohii u diaspori [Theoretical and methodological foundations of the formation of Ukrainian logical terminology in the diaspora]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii* [Current Problems of Philosophy and Sociology], 51, 99–104. [In Ukrainian].
- Plakhtii, M. P. (2013). *Filosofsko-lohichni studii u Kamianets-Podilskomu derzhavnomu ukrainskomu universyteti (1918–1921 rr.)* [Philosophical and logical studies at the Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University (1918–1921)]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University]. Issue 665–666. *Filosofia* [Philosophy], 131–136. Chernivtsi: Chernivtsi National University. [In Ukrainian].
- Ptashnyk, B. Y. (2008). *Tvorchyi shliakh profesora Mykoly Chaikovskoho* [The creative path of Professor Mykola Chaikovskiy]. *Zbirnyk prats Ternopilskoho oseredku Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka* [Collection of works of the Ternopil branch of the Shevchenko Scientific Society], 4, 212–219. [In Ukrainian]. https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/14431/2/ProcNT-ShTB_2008v4_Ptashnik_B_I-Tvorchii_shliakh_profesora_212-219.pdf
- Vernykov, M. M. (2002). *Zhyttia i naukova diialnist akademika Stepana Baleia* [The life and scientific activity of Academician Stepan Balei: Preface to the collected works]. In *Zibrannia prats u piaty tomakh, dvokh knykhakh* [Collected Works in Five Volumes, Two Books] (Vol. 1, pp. 19–79). Lviv–Odesa: IFLIS LS «Cogito». [In Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M. (2011). *Utvorennia ta diialnist derzhavnykh ukrainskykh universitetiv (1917–1921rr.)* [Formation and Activity of State Ukrainian Universities (1917–1921)]. Kamianets-Podilskiy: Aksioma. [In Ukrainian].

**UKRAINIAN LOGICAL TERMINOLOGY IN
STEPAN BALEI'S TEXTBOOK****Marianna Plakhtii**

*Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University,
Department of Political Science and Philosophy,
Tatarska Str., 14, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
e-mail: plahtiy_mp@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-6789-7711*

This article presents a comprehensive analysis of the logical views of Stepan Balei, a Ukrainian philosopher, psychologist, and educator, as outlined in his logic textbook for gymnasiums. The aim of the study is to outline the place of S. Balei's work in the context of the formation of Ukrainian logical terminology and to examine its content, methodological, and linguistic components. The research is conducted in the context of the educational and cultural processes of the late 19th and early 20th centuries, when there was a need to develop Ukrainian-language textbooks in the humanities. This historical period was crucial for the development of professional Ukrainian-language education, which, due to the national revival, required the creation of its own terminological system in various fields of knowledge, particularly in philosophy and logic. The study analyzes the structure and terminology of the textbook, focusing on concepts, judgments, inferences, logical operations, and the symbolic representation of implication. Special attention is given to the main terms of logic proposed by Balei, which form the basis of Ukrainian logical language. The importance of logic as a means of discovering truth through the formation of correct judgments is emphasized. The influence of the Lviv-Warsaw School, especially the ideas of K. Twardowski and F. Brentano, on Balei's views is traced. Examples of logical symbolism employed by Balei are examined, demonstrating his aspiration to formalize logic within Ukrainian humanities. The article highlights different tendencies in the development of Ukrainian logical terminology through a comparative analysis with Dmytro Chyzhevskiy's textbook «Logic». Considerable attention is paid to Balei's ideas on the relationship between thought and language, the nature of judgments, inferences, and the process of knowing the truth. The historical role of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University is also considered, as well as the figure of Mykola Chaikovskyi, one of the first advocates of developing Ukrainian scientific terminology. The study concludes that Balei's textbook not only served an educational purpose but also contributed significantly to the establishment of national philosophical and logical terminology and the intellectual development of Ukrainian youth and philosophical culture.

Keywords: S. Balei (Baley), M. Chaikovskyi, D. Chyzhevskiy, logic, history of logic, Ukrainian logical terminology, Ukrainian scientific terminology.

Отримано / Received: 07.02.2025

УДК 159.9.018

DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3201.03>

СТЕПАН БАЛЕЙ ПРО ПСИХОЛОГІЮ І ЇЇ МЕТОД*

Ян Воленський

*Вища школа інформаційних технологій і менеджменту,
кафедра суспільних наук
вул. Сухарського, 2, м. Ряшів, 35-225, Польща
e-mail: jan.wolenski@uj.edu.pl
ORCID ID 0000-0001-7676-7839*

У статті розглянуто психологічні погляди С. Балея. Наголошено, що інтерес до психології у нього виник під впливом К. Твардовського, який у своїй творчості поєднував філософські і психологічні дослідження, не погоджувався з можливістю редукції психічних явищ до фізіологічних і наголошував на тому, що метод інтроспекції (самоаналізу внутрішнього досвіду) є важливим психологічним методом. Підкреслено, що погляд на важливість застосування методу інтроспекції як аналізу актів свідомості, що завжди на щось спрямована, у процесі психологічних досліджень К. Твардовський перейняв від свого вчителя Ф. Brentano. Констатовано, що учні К. Твардовського й зокрема С. Балея, під впливом ідей свого вчителя чимало уваги приділяли філософським основам психологічних досліджень, суттєвим зв'язкам наявним між філософією і психологією (зокрема з огляду на загальнометодологічні питання) й обґрунтуванню того, що інтроспекція є надійним науковим методом пізнання. Вказано на те, що Балея розвивав ідеї психології виховання і розвитку, вплинув на становлення ідей соціальної психології. Загалом працював у межах експериментальної психології, виходив за межі поглядів на психологію, яких дотримувався Ф. Brentano, зокрема щодо психоаналізу. Важливу увагу приділяв як спеціалізованим дослідженням, так і загальним методологічним питанням, від трактування яких залежить те, як розуміти природу психічних явищ і виражати її засобами мови – у судженнях про психічні явища. Автор статті звертає увагу, що в епістемологічному плані цікавим є висновок Балея про те, що сприйняття є суб'єктивними, що не заважає їм бути інтерсуб'єктивною основою емпіричних наук. Як наслідок, доводиться констатувати, що у процесі вивчення гуманітарних чи суспільних явищ не доцільно чітко розділяти суб'єктивний і об'єктивний світи.

Ключові слова: інтроспекція, психічні явища, внутрішній досвід, інтерсуб'єктивне, психологія.

До першої групи учнів Казимежа Твардовського у Львівському університеті належало щонайменше четверо осіб, які присвятили свою наукову працю психології, а саме: Владислав Вітвіцький, Степан Балея, Степан

---

* © Ян Воленський, 2025

Woleński J. Stefan Baley o psychologii i jej metodzie. [Rękopis]. – Перекл. А. Синиці, ред. О. Гончаренко.

Блачовський і Мечислав Кройц¹. Вони розпочали свої наукові кар'єри тоді, коли психологія уже була самостійною науковою дисципліною. Її відокремлення від філософії завершилося в XIX ст., а символічною датою є 1879 рік, коли Вільгельм Вундт, німецький філософ і психолог, заснував першу у світі лабораторію експериментальної психології. Твардовський передусім був філософом, але чимало уваги приділяв психології. Він читав лекції та проводив семінари з того напрямку і заснував (1901 року) першу в Польщі лабораторію експериментальної психології. Також він писав наукові статті про психологію як науку і про її проблеми². Твардовський звертав увагу на різноманітні питання, пов'язані з виокремленням психології в автономний дослідницький напрям, тобто з переходом від т. зв. раціональної (філософської) психології до емпіричної. Він розглянув популярні у другій половині XIX ст. аргументи щодо редукції психічних явищ до фізіологічних і не погодився з ними. Вважав, що попри численні зв'язки між ними, перші за своєю природою відрізняються від других. Звідси випливала необхідність інтроспекції (внутрішнього досвіду) як методу психологічного дослідження. Його висновок був таким:

«Doświadczenie wewnętrzne nie jest więc urojeniem zacofanych psychologów; stanowi ono przeciwnie jedyny sposób w jaki możemy zaczerpnąć bezpośredniej znajomości jawisk psychicznych. [...] Nauka, której przedmiot dostępny jest jedynie doświadczeniu wewnętrznemu, nie może się stać częścią nauki, która posługuje się wyłącznie doświadczeniem zewnętrznym, albowiem drugie nigdy nie zdoła zastąpić pierwszego» / «Внутрішній досвід, отже, не є вигадкою недалекоглядних психологів; навпаки, це єдиний спосіб, за допомогою якого ми можемо набути безпосереднього знання про психічні явища. [...] Наука, чий предмет доступний тільки внутрішньому досвіду, не може стати частиною науки, яка послуговується лише зовнішнім досвідом, тому що другий ніколи не замінить першого»³.

У такий спосіб Твардовський явно перебував на позиціях інтроспективної психології. Водночас треба чітко розуміти, що його зауваги зроблені ще до появи біхевіоризму, хоча, з другого боку, про що треба чітко сказати, він не висловлювався чітко про цей напрям у психології.

Твардовський також досліджував відношення психології до філософії. Він вважав, що за своєю суттю філософія є не однією наукою, а групою наук. З огляду на це треба говорити про філософські науки. Для них спільним є дослідження предметів, які дані як у внутрішньому, так і в зовнішньому досвіді. Це дає змогу вважати психологію основою філософії. Згодом Твардовський змінив наведену позицію як надто психологічну. Проте він завжди вважав, що

---

¹ Під першою групою учнів Твардовського розуміємо тих, які закінчили навчання першою світовою війною. Певна проблема є з Кройцем, який розпочав навчання 1911 року, але через тривалу (6 років) військову службу завершив його лише 1922 року. Про психологію в школі Твардовського повідомляє Т. Жепа (Rzepa) у «Предмові» до книги *Psychologia w szkole lwowsko-warszawskiej*. Twardowski, Witwicki, Baley, Błachowski, Kreutz, Lewicki, Tomaszewski (Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. S. 5–63).

² Найважливішою з них є «Psychologia wobec fizjologii i filozofii» у: *Rozprawy i artykuły filozoficzne* (Lwów : Książnica Atlas, 1927. S. 3–32). (Статтю вперше опубліковано 1898 року).

³ Twardowski K. J. w. S. 13.

зв'язки між філософією і психологією дуже міцні й суттєві⁴. Твардовський був учнем Франца Brentano і перейняв від свого вчителя погляд на необхідність інтроспекції в психології. Brentano чітко розрізняв генетичну психологію і описову психологію. Перша займається поясненням генези психічних явищ, насамперед вражень (що приблизно відповідає фізіологічній психології в розумінні Твардовського), натомість друга зорієнтована на психічні акти. Згідно з Brentano, психіка – це насамперед система актів, а не змісту вражень. Ознакою (*cechq*) актів є їхня інтенціональність, тобто спрямованість на предмет. Це означає, що немає підсвідомих психічних явищ, оскільки вони б не були інтенціональними, тобто спрямованими на предмет, а це означає, що Brentano піддав сумніву психоаналіз. Отож правильною є саме описова психологія⁵. Інтроекційний метод має справу з актами і їхнім змістом – він є цілком прийнятною науковою процедурою. Твардовський погоджувався з відмінністю між двома типами психології і з переконанням (про що я зазначав вище), що інтроспекція є науковим методом. Зрештою, він сам суттєво долучився до розвитку дескриптивної психології завдяки аналізу змісту та предмета уявлень, здійсненому в його габілітаційній дисертації⁶. З другого боку, Твардовський не бачив жодних підстав для того, щоб відкинути дескриптивну психологію, і, крім того, вважав, що ці два типи психології взаємодоповнюють один одного. Як наслідок, він не заперечував проти досліджень у цій другій сфері й навіть заохочував до них. Саме для цього й мала слугувати лабораторія експериментальної психології, про яку згадувалося вище.

Балей, Блаховський, Кройц і Вітвіцький, тобто згадані вище учні Твардовського, які присвятили себе психологічним дослідженням, насамперед вивчали філософію, а вже в її межах – психологію. Не дивно, що філософська проблематика, дотична до психології, зокрема до її (психології) предмета і методу, природно з'являлася в їхніх працях, навіть якщо вони тією чи іншою мірою стосувалися конкретних психологічних досліджень. Загальнофілософську проблематику, зокрема загальнометодологічну, детально обговорювали в підручниках, монографіях чи статтях. З появою біхевіоризму та радикальної критики достовірності внутрішнього досвіду як наукового методу статус інтроспекції стали активно обговорювати у світовій психологічній літературі. Чи є інтроспекція інтерсуб'єктивним методом? Чи можна перевірити твердження, засновані на внутрішньому досвіді? Ці питання, порушували ще психологи зі школи Твардовського, які, як і їхній учитель, відстоювали інтроспекцію як надійну наукову процедуру⁷. Подібно чинили учні

⁴ Його учнями були не лише ті, хто присвятив себе психології, але й ті, хто працював у інших галузях. Наприклад, це помітно в підручниках пропедевтики філософії авторства Казимежа Айдукевича чи Тадеуша Чезовського (бібліографічні дані я пропущу), які містили великі розділи, присвячені психологічній проблематиці.

⁵ Ще радикальнішу позицію зайняв Едмунд Гуссерль, який цілковито відкинув генетичну психологію як спосіб розуміння та пояснення психічних явищ.

⁶ Twardowski K. Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung. Wien : Hölder, 1894. 111 S.

⁷ М. Кройц ставив ці питання найширше в усій психологічній школі, що походить від Твардовського. Див. його книги «*Podstawy psychologii: Studium nad metodami i pojęciami*

Твардовського (і учні його учнів), для яких психологія не була головним предметом дослідження. Інтроспекціонізм був загальноприйнятим поглядом у Львівсько-Варшавській школі, хоча й не заперечувалося, що зовнішній досвід, або екстраспекція, також важливий у процесі психологічних досліджень.

Балеї у своїй науковій праці займався переважно психологією виховання і розвитку; також він був одним із засновників соціальної психології і провів низку спеціалізованих досліджень у різних галузях сучасної психології, напр., щодо самовиховання, спорту, злочинності неповнолітніх. Від початку свого наукового шляху, тобто від докторської дисертації з психології почуттів (*uczucie*), захищеної 1911 року (науковим керівником був Твардовський), він застосовував експериментальні методи, що було також пов'язано з його додатковою медичною освітою. Тому можна сказати, що його наукова діяльність залишалася в межах експериментальної психології, і меншою мірою в рамках дескриптивної психології (в розумінні Brentano). Я не вживаю в цьому місці термін «генетична психологія», оскільки сам Балеї ототожнював десигнат цієї назви з психологією розвитку, яка була однією з його основних спеціалізацій. Він також не поділяв погляду Brentano на те, що психоаналіз не належить до психологічних досліджень – представнику психології виховання було б важко дотримуватися такої позиції через пів століття після початку діяльності Зигмунда Фрейда. Попри свою відданість спеціалізованим дослідженням, часто з чітко практичною спрямованістю, Балеї не цурався загальної проблематики, що стосується психології і її методологічних питань, а також досить спеціалізованих, наприклад, щодо методів дослідження впливу війни на психіку молоді (це була дуже актуальна проблема після 1945 року), обриси (*obliczach*) нової психології, про роль уяви й інтроспекції в спорті і фізичному вихованні, або про значення ідей Івана Павлова для психології⁸.

Балеї обговорював загальні проблеми психології, зокрема методологічні, в першому розділі книги 1935 року, що згадується у виносці 8. Цей розділ називається «Психічні явища як предмет психології»⁹. Ось як він представив підхід до того, що психічне, на противагу до фізичних явищ:

«O moich radościach i smutkach moich przekonaniach i decyzjach wiem bezpośrednio tylko ja sam. Wszyscy inni ludzie dowiadywać się mogą o nich dopiero na drodze pośredniej. Na odwrót myśli pragnienia i uczucia innych ludzi nie są mi dane wprost, lecz tylko na drodze pośredniej. Wprawdzie niekiedy patrząc na twarz człowieka, mam wrażenie, iż widzę bezpośrednio to, czego on doznaje. Że jednak jego uczuć i myśli nie widzę wprost, lecz tylko się ich domyślam, tego najlepszym dowodem jest fakt, że ów ktoś może wprowadzić mnie w błąd, może twarzy swej nadać taki wyraz, że zdaje mi się, że czytam w niej pewne uczucia, a tymczasem uczucia tego u niego wcale nie ma. [...] Inaczej dzieje się z takimi zjawiskami, jak

---

współczesnej psychologii) (Warszawa : Czytelnik, 1962), «*Metody współczesnej psychologii: Studium krytyczne*» (Warszawa : Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1962).

⁸ Див.: Baley S. *Zarys psychologii w związku z rozwojem dziecka*. Warszawa : Książnica Atlas, 1935; Baley S. *Drogi samopoznania*. Kraków : Wiedza – Zawód – Kultura, 1946. Бібліографія вибраних праць Балеї міститься в книзі під ред Т. Жепи, цитованій у виносці 1, с. 275–276.

⁹ Покладаюся на передрук у книзі Т. Жепи, цитованій у виносці 1 (с. 258–274).

błyskawica, wznoszenie się samolotu, spadanie kamieni rzuconego w górę. [...]. Wszystkie te zjawiska są dostępne spostrzeganiu wielu osób» / «Про свої радощі і печалі, переконання і рішення знаю безпосередньо тільки я сам. Усі інші люди можуть довідатися про них лише опосередковано. Навпаки, думки, бажання і почуття інших людей дані мені не безпосередньо, а тільки опосередковано. Хоча треба визнати, що іноді, коли я дивлюся на обличчя людини, у мене складається враження, що я бачу безпосередньо те, що вона переживає. Те, що я безпосередньо не бачу її почуттів і думок, а лише здогадуюся про них, найкраще доводить той факт, що вона може ввести мене в оману, може надати своєму обличчю такого виразу, що мені видаватиметься, ніби я читаю на ньому якусь емоцію, тоді як насправді жодної емоції у неї не буде. [...]. Інакше відбувається з такими явищами, як блискавка, зліт літака, падіння каменю, кинутого вгору. [...]». Всі ці явища доступні для сприйняття багатьох людей»¹⁰.

Підхід Балея стандартний. Психічні явища (суб'єктивні, або суб'єктивні) пізнають безпосередньо завдяки інтроспекції, натомість фізичні (предметні, або об'єктивні) одночасно сприймає багато осіб. Ознакою перших, на відміну від других, є те, що вони позбавлені просторових ознак, а якщо до психічних явищ застосовують терміни, які вказують на місце їхнього виникнення, то такі формулювання є метафоричними (приклад Балея – думки людини є в її «голові», а почуття – в «серці»).

Балея також порушує питання перевірки суджень про психічні явища, тобто проблему, постійно обговорювану (*notorycznie dyskutowany*) в методології психології. Це чітко зазначено в процитованому вище уривку. Зробити висновок про існування певного психічного явища можна, наприклад, спостерігаючи за виразом чийогось обличчя. Однак цей висновок опосередкований і він може вводити в оману, оскільки особа, за якою спостерігають, тільки вдає, що щось переживає, що спостерігач трактує як психічний стан, який реально відбувається. Зовнішнє спостереження за психічними явищами можливе лише на основі того, як їх виражають, зокрема за допомогою мови. Балея не заперечує ролі спостереження за поведінкою людей для вивчення їхньої психіки, але при цьому він також бачить обмеження біхевіоризму в перевірці тверджень про психічні явища. Подібно Твардовському (а також Блаховському, Кройцу і Вітвіцькому), він розглядає інтроспекцію як безпосередній досвідний контакт з психікою, необхідний для обґрунтування суджень про психічні явища. Проте Балея також зіштовхується з проблемами, пов'язаними із застосуванням інтроспекційного методу. Це вимагає особливого зосередження уваги, тобто вловлювання того, що є важливим у даному досвіді. Ще одна проблема полягає в тому, що саме усвідомлення внутрішнього досвіду може змінити перебіг природного явища.

Балея насамперед цікавило пізнання у психології, тобто те, що робить психолог. Воно має два джерела: власну інтроспекцію дослідника і її застосування до інших суб'єктів, а також спостереження за тим, як психіка виражає

---

¹⁰ Baley S. J. w. S. 259 (посилання на сторінку передруку, цитованого у виводі 9; аналогічно в наступній цитаті). Цікаво, що приклад з блискавкою міститься у статті Твардовського, процитованій у виводі 2.

себе в мові чи в інших формах людської поведінки (Балей також згадував про тварин). Однак є проблема більш загальна, а саме інтерсуб'єктивності інтроспекційних даних. Якщо ми припустимо, що перцептивні судження є остаточною основою знання, то вони ґрунтовані на даних вражень (*danych wrażeńiowych*), а отже, безпосередньо доступні завдяки внутрішньому досвіду. Як можливо, що судження, ґрунтовані на інтроспекції, є основою інтерсуб'єктивно підтверджуваного знання (*wiedzy intersubiektywnie sprawdzalnej*)? Це питання обговорювали в школі Твардовського¹¹. Ізидора Домбська переконала, що припущення про інтерсуб'єктивну подібність чуттєвих вражень (*wrażeńi zmysłowych*) не є потрібним у природних науках. Достатньо, щоб різні суб'єкти мали чуттєві враження і вміли їх інтерсуб'єктивно застосовувати. Кажимеж Айдукевич вважав, що внутрішній досвід є суб'єктивним (належить тому суб'єкту, який його має) і неповторним (навіть з перспективи даного конкретного суб'єкта). Однак його об'єктивізують завдяки тому, що виражають за допомогою загальнономовних категорій. Інакше кажучи, те, що результат інтроспекції можна вербалізувати за допомогою загальнономовних (навіть з урахуванням спеціалізованої термінології) мовних структур, надає внутрішньому досвіду надсуб'єктивного значення.

Балей не займався наведеною вище загальною епістемологічною проблемою. Проте одна з його зауваг щодо інтроспекції, як мені видається, має загальне значення для теорії пізнання. Він писав так:

«Zorientowanie się, czy pewne zjawisko należy do psychicznych czy też fizycznych, jest z reguły bardzo łatwe. Pewną trudność pod tym względem zdają się jednak stanowić spostrzeżenia. Tu bowiem, świat psychiczny, jak gdyby zlewa się ze światem psychicznym. Trudno wydaje się na pierwszy rzut oka oddzielić *przedmiot* fizyczny od *spostrzeżenia* tego przedmiotu. Po chwili zastanowienia się jednak dochodzimy do wniosku, iż trzeba te dwie rzeczy od siebie odróżnić. Spostrzeżenie przedmiotu wymaga koniecznie, aby był podmiot m(osobnik) spostregający; przestanie ono istnieć, kiedy ów podmiot przestaje spostregać. Natomiast przedmiot istnieje i wtedy, gdy nikt nie spostzeża. Gdy kilka osób patrzy równocześnie na ten sam przedmiot, mamy tyle spostrzeżeń, ile jest osób spostregających, natomiast przedmiot spostregany njestb tylkom jeden. Trzeba zatem odróżnić spostreganie przedmiotu od niego samego» / «З'ясувати, чи є певне явище психічним чи фізичним зазвичай дуже легко. Однак, як видається, певну трудність у цьому відношенні становлять саме сприйняття. Адже тут психічний світ ніби зливається зі світом фізичним. На перший погляд видається складним відокремити фізичний *предмет* від *сприйняття* цього предмета. Однак після недовгих роздумів ми приходимо до висновку, що ці дві речі треба розрізняти. Сприйняття предмета обов'язково вимагає наявності суб'єкта (індивіда) сприйняття; воно перестане існувати, коли цей суб'єкт перестане сприймати. Натомість предмет існує і тоді, коли його ніхто не сприймає. Коли кілька осіб одночасно дивиться на той самий

¹¹ Dąbska I. Czy intersubiektywne podobieństwo wrażeń zmysłowych jest niezbędnym założeniem zjawisk empirycznych? *Przegląd Filozoficzny*. 1937. Vol. 34. S. 288–294; Ajdukiewicz K. Subiektywność i niepowtarzalność metody doświadczenia wewnętrznego. *Studia Logica*. 1962. Vol. 13. S. 109–111; передрук в: Ajdukiewicz K. *Język i poznanie*. T. 2. Wybór pism z lat 1945–1963. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. S. 371–373.

предмет, існує стільки сприйнятів, скільки є тих, хто сприймає, натомість предмет сприйняття є лише один. Тому потрібно відрізнити сприйняття предмета від нього самого»¹².

Те, що Балея окреслює як «певну трудність», можна розглядати як фундаментальний епістемологічний факт: сприйняття за своєю природою суб'єктивні, становлять інтерсуб'єктивну основу емпіричних наук, зокрема тих, що мають справу з фізичним світом. Сам факт, що загалом можна відрізнити чуттєві ілюзії (*złudzenia zmysłowe*) від сприйнятів, які фактично відображають властивості предметів, показує, що, хоча психічний світ зливається з фізичним, але їх при цьому можна розрізнити, суб'єктивність сприйнятів не виключає їхньої інтерсуб'єктивності. Йдучи цим шляхом, можна показати, що специфіка гуманітарних і суспільних явищ полягає в тому, що суб'єктивний і об'єктивний світи не настільки чітко розділені. Це загальне застосування однієї з ідей Балея видається мені цікавим.

Список використаних джерел

1. Ajdukiewicz K. Subiektywność i niepowtarzalność metody doświadczenia wewnętrznego. *Studia Logica*. 1962. No. 13. S. 109–111. [= Ajdukiewicz K. Subiektywność i niepowtarzalność metody doświadczenia wewnętrznego. Ajdukiewicz K. *Język i poznanie*. T. 2. *Wybór pism z lat 1945–1963*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. S. 371–373].
2. Baley S. *Drogi samopoznania*. Kraków : Wiedza – Zawód – Kultura, 1946. 176 s.
3. Baley S. *Zarys psychologii w związku z rozwojem dziecka*. Warszawa : Książnica Atlas, 1935. 424 s.
4. Dąmbska I. Czy intersubiektywne podobieństwo wrażeń zmysłowych jest niezbędnym założeniem zjawisk empirycznych? *Przegląd Filozoficzny*. 1937. No. 34. S. 288–294.
5. Kreutz M. *Metody współczesnej psychologii: Studium krytyczne*. Warszawa : Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1962. 451 s.
6. Kreutz M. *Podstawy psychologii: Studium nad metodami i pojęciami współczesnej psychologii*. Warszawa : Czytelnik, 1949. 402 p.
7. *Psychologia w szkole lwowsko-warszawskiej* : Twardowski, Witwicki, Baley, Błachowski, Kreutz, Lewicki, Tomaszewski / wybór i oprac. Teresa Rzepa. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. 473 s.
8. Twardowski K. *Psychologia wobec fizjologii i filozofii*. Twardowski K. *Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów : Książnica Atlas, 1927. S. 3–32.
9. Twardowski K. *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung*. Wien : Hölder, 1894. 111 S.

References

- Ajdukiewicz, K. (1962). Subiektywność i niepowtarzalność metody doświadczenia wewnętrznego. *Studia Logica*, 13, 109–111. [= Ajdukiewicz, K. (1965). Subiektywność i niepowtarzalność metody doświadczenia wewnętrznego. In K.

¹² Baley S. *J. w. S.* 261.

- Ajdukiewicz, *Język i poznanie*. T. 2. *Wybór pism z lat 1945–1963* (pp. 371–373). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Baley, S. (1946). *Drogi samopoznania*. Kraków : Wiedza – Zawód – Kultura.
- Baley, S. (1935). *Zarys psychologii w związku z rozwojem dziecka*. Warszawa: Książnica Atlas.
- Dąmbska, I. (1937). Czy intersubiektywne podobieństwo wrażeń zmysłowych jest niezbędnym założeniem zjawisk empirycznych? *Przegląd Filozoficzny*, 34, 288–294.
- Kreutz, M. (1962). *Metody współczesnej psychologii: Studium krytyczne*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kreutz, M. (1949). *Podstawy psychologii: Studium nad metodami i pojęciami współczesnej psychologii*. Warszawa: Czytelnik.
- Rzepa, T. (Wybór i oprac.). (1997). *Psychologia w szkole lwowsko-warszawskiej: Twardowski, Witwicki, Baley, Błachowski, Kreutz, Lewicki, Tomaszewski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Twardowski, K. (1927). Psychologia wobec fizjologii i filozofii. In K. Twardowski, *Rozprawy i artykuły filozoficzne* (pp. 3–32). Lwów: Książnica Atlas.
- Twardowski, K. (1894). *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung*. Wien: Hölder.

STEFAN BALEY ON PSYCHOLOGY AND ITS METHOD

Jan Woleński

*University of Information Technology and Management,
Department of Social Sciences
Sucharskiego Str., 2, Rzeszów, 35-225, Poland
e-mail: jan.wolenski@uj.edu.pl
ORCID ID 0000-0001-7676-7839*

The article examines the psychological views of S. Baley. It is emphasized that S. Baley's interest in psychology arose under the influence of K. Twardowski, who combined philosophical and psychological research in his work, did not agree with the possibility of reducing mental phenomena to physiological ones, and emphasized that the method of introspection (self-analysis of internal experience) is an important psychological method. It is emphasized that K. Twardowski adopted the view of the importance of using the method of introspection as an analysis of acts of consciousness, which is always intended for something, in the process of psychological research from his teacher F. Brentano. It is stated that K. Twardowski's students, and in particular S. Baley, under the influence of their teacher's ideas, paid much attention to the philosophical foundations of psychological research, the significant connections existing between philosophy and psychology (in particular, with regard to general methodological issues) and the justification of the fact that introspection is a reliable scientific method of cognition. It is noted that Baley developed the ideas of psychology of education and development, influenced the formation of ideas of social psychology. In general, he worked within the framework of experimental psychology, going beyond the views on psychology held by F. Brentano, in particular regarding psychoanalysis. He devoted considerable attention to both specialized research and general methodological issues, the treatment of which determines how to understand the nature of mental phenomena and express it through language – in judgments about mental phenomena. The author of the article draws attention to the fact that Baley's conclusion that perceptions

are subjective is interesting from an epistemological point of view, which does not prevent them from being the intersubjective basis of empirical sciences. As a result, it must be stated that in the process of studying humanistic or social phenomena, it is not advisable to clearly separate the subjective and objective worlds.

Keywords: introspection, mental phenomena, inner experience, intersubjective, psychology.

Отримано / Received: 05.03.2025

ОЛЕКСАНДР КУЛЬЧИЦЬКИЙ: ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ, ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 161.242.2Культчицький

DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3201.04>

ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

Ольга Гончаренко

*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, кафедра психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, Україна
e-mail: olgegoncharenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-2710-6521*

У статті досліджено основні положення філософії свідомості українського філософа Олександра Кульчицького на підставі аналізу його праці «Нарис структурної психології» (Мюнхен, 1949). Розглянуто ознаки психічних явищ за Кульчицьким. Суб'єктивність психічних явищ філософ ототожнював із внутрішніми переживання та вважав їх доступними виключно суб'єкту. Взаємопроникнення психічних явищ Кульчицький описував як їх співіснування в один момент психічного життя, а також як співіснування у різні моменти психічного життя. Виявлено протиставлення філософом психічних та фізичних явищ. Психічні явища він розглядав як внутрішнє життя, а фізичні явища – як зовнішнє життя. Звернено увагу на розгляд Кульчицьким свідомості у зв'язку з несвідомим. Філософ вважав несвідоме необхідним для розуміння та пояснення свідомого психічного життя. Зроблено припущення, що у такий спосіб філософ намагався вирішити проблему взаємодії між психічним та тілесним життям. Особливу увагу у статті приділено вирішенню Кульчицьким психофізичної проблеми. З'ясовано, що філософ тяжів до дуалізму. Його підхід до вирішення психофізичної проблеми розглянуто у контексті філософії Рене Декарта, Франца Brentano, Казимира Твардовського та Теодора Ліппса. З'ясовано, що у спробі вирішення психофізичної проблеми Кульчицький зазнав опосередкованого впливу Декарта – цьому безпосередньо посприяв Твардовський. Кульчицький спробував у оригінальний спосіб узгодити концепцію психіки Твардовського з твердженням Ліппса про існування несвідомих психічних явищ. Виявлено подібність у підходах Олександра Кульчицького та Томаса Нагеля, Френка Джексона і Девіда Чалмерса стосовно визначення суб'єктивності та способів її протиставлення об'єктивності. Зроблено висновок про внесок Кульчицького у філософію свідомості.

Ключові слова: О. Кульчицький, аналітична філософія, свідомість, психофізична проблема, дуалізм.

Вступ

Природа свідомості та її відношення до тіла і зовнішнього світу є предметом вивчення філософії свідомості. Проблема відношення між свідомістю та фізичною реальністю є головною проблемою філософії свідомості. Цю проблему називають у філософії психофізичною проблемою. Підходи до вирішення психофізичної проблеми сягають XVII ст., хоча їх різні форми можна віднайти також у працях античних філософів. Психофізична проблема є предметом дискусій у англійській аналітичній філософії, в якій вона відома як *mind-body problem*. Втім, питання природи свідомості та її зв'язку з тілом та зовнішнім світом цікавило також українських філософів. Зокрема, відповіді на них можна віднайти у праці Олександра Кульчицького «Нарис структурної психології» (Мюнхен, 1949). На жаль, філософія свідомості Кульчицького ще не ставала предметом окремого дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати основні положення філософії свідомості Кульчицького, а також з'ясувати їх потенціал з перспективи розвитку філософії свідомості та її дискусій у сучасному контексті.

Виклад основного матеріалу

Нарис структурної психології Кульчицького як вступ до філософії свідомості. Метою нарису структурної психології Кульчицького є опис цілості психічного життя. Щоб цього досягти, філософ виходить не від окремих психічних функцій та явищ, а від таких понять, як «психічна цілість» (в якій розрізняє свідомість та несвідоме) та «цілість дійсності». У такий спосіб він наближує психологію до філософії та вводить у неї психософічний аспект міркувань [Шумило-Кульчицький, 1949, с. 1–2]¹.

У характеристиці дійсності Олександр Кульчицький дотримується поділу Ніколая Гартмана на такі форми чи шари, як: *матеріальність, органічність, психічність, духовність*. Наприклад, кристал уособлює одну форму дійсності – матеріальність, рослина поєднує у собі дві форми – матеріальність та органічність, вища тварина та дитина приєднують до цих форм психічність, а національна культура у таких змістах, як мова, звичаї, релігія, наука тощо є проявом духовності. Кожна форма дійсності може бути, за Кульчицьким, окреслена за допомогою найзагальніших понять – категорій. Існують категорії, спільні для всіх форм. Такими категоріями є: єдність та різноманітність, елемент та цілість, внутрішність та зовнішність. Є також специфічні категорії, характерні лише для певних форм. Такими категоріями є: для матеріальності та органічності – час, простір, субстанційність, причинність, взаємодія; для психічності – психічний акт та зміст, психічна дія та її витвір, свідомість та несвідомість, приємність і неприємність; для духовності – свобода, цінність, особистість, ідея. Усі форми чи шари дійсності тісно взаємопов'язані між собою, хоча між ними є вищі та нижчі (с. 3).

Своєрідними ознаками психічних явищ Кульчицький вважає *суб'єктивність* та *взаємопроникнення*.

¹ Далі по тексту статті цитування цього джерела у формі вказування номерів сторінок. – *Прим. ред.*

Суб'єктивність психічних явищ філософ розглядає як внутрішнє життя на протигагу зовнішньому життю явищ фізичних. Суб'єктивність означає доступність виключно суб'єкту. Психічні явища є внутрішніми переживаннями суб'єкта. Суб'єктивність психічних явищ проявляється також у тому, що вони певною мірою залежні від суб'єкта. Втім, філософ не вважає, що психічні явища залежать тільки від суб'єкта та відокремлені від зовнішнього світу. Навпаки, сутність психічних явищ, на його переконання, полягає якраз у тому, що будучи суб'єктивними, даними тільки суб'єктові і від нього частково залежними, вони водночас спрямовані на щось, що лежить поза ними. Спрямованість на щось, що існує поза психічними явищами, Кульчицький називає інтенцією або *інтенціональністю*. Він пише, що психічні явища у своїй інтенціональності трансцендують себе, немов переступаючи межі психічного (с. 8).

Взаємопроникнення психічних явищ Кульчицький описує як їх співіснування в один момент психічного життя. Якщо явища органічного шару хоча й пов'язані між собою, проте функціонують у різних системах та взаємно не проникають і не пронизують одне одного, то явища психічного шару проявляються одночасно і не побіч одне одного, а немов би одне в одному в стані нероздільного взаємопроникнення. Наприклад, такі процеси, як дихання, травлення чи кровообіг хоч і взаємопов'язані між собою, проте відбуваються в окремих системах живого організму. Натомість, такі психічні явища, як читання, розуміння прочитаного та зацікавлення прочитаним відбуваються водночас (с. 9). Взаємопроникнення психічних явищ філософ також розумів як співіснування у різні моменти психічного життя, коли всі стани минулого у своєрідний спосіб проникають у теперішність та разом з нею входять у майбутнє (с. 10). Взаємопроникнення психічних явищ означає для нього також інтегративний зв'язок: якщо зміна торкається частини, то вона торкається цілості (с. 11).

Поняття цілості Кульчицький відносив до *зовнішньої ознаки психічності*. Цілістю філософ називає таку впорядкованість частин, до якої не можна нічого додати чи відняти без суттєвої зміни предмета, який внаслідок цього має характер завершеності. Сутність цілості, на його думку, полягає у тому, що в ній кожна частина має своє визначене місце і свою визначену роль, внаслідок чого існує залежність частини від цілості. Якщо ми хочемо зрозуміти частини, необхідно зрозуміти цілість. Першість цілості над частинами відрізняє пізнання психіки і психічних явищ від пізнання фізичних явищ, де ми виходимо від елементів (с. 12).

Структуру психіки філософ вважає *внутрішньою ознакою психічності*. Її суттєвою ознакою він визначає відсутність просторовості (с. 13). Внаслідок цього психічні явища втрачають характер матеріальності: вони є чимось духовним, подібним до недосяжного смислам вітру. Кульчицький розрізняє два значення поняття структури та вважає їх не лише суперечливими, але й такими, що взаємно доповнюють одне одного. Перше значення має описовий характер. Психічне життя, як чергування психічних змістів, незважаючи на свою різноманітність, не розпадається на поодинокі переживання, а проявляє внутрішній зв'язок (с. 14). У другому значенні поняття структури

пов'язується не з психічними змістами, а з диспозиціями, тобто з передумовами, що спричинюють відносно постійний спосіб переживання психічних явищ, наприклад, смутку, любові, абстрактного мислення тощо. У такому розумінні структура має трансфеноменальний (існує поза явищами) і трансцендентний (існує поза безпосереднім досвідом) характер (с. 15).

Свідомість Кульчицький розглядає у зв'язку із *несвідомим*. На його переконання свідомість не можна зрозуміти без її основи – несвідомого, а несвідоме не можна зрозуміти інакше як через свідомість та його прояви у сфері свідомості й у відношенні до неї (с. 18).

Філософ не може дати визначення поняттю «свідомість». Він наводить гумористичну відповідь американського студента, який на запитання «Що таке свідомість?», відповів: «Це та ознака психічного життя, яка зникає під дією наркозу», а коли йому зауважили, що визначення не повинно бути заперечним, то додав: «І це та ознака психічного життя, яка з'являється, коли дія наркозу припиняється» (с. 19). Єдиним можливим підходом до визначення свідомості Кульчицький вважає вказівку на ті обставини, за яких ми маємо справу зі свідомістю. У такий спосіб філософ здійснює спробу зіставлення психічних явищ із більшим чи меншим ступенем свідомості для того, щоб вказати на основну різницю між ними й у такий спосіб наблизитися до інтуїтивного охоплення сутності свідомості. Філософ переконаний, що свідомість не є єдиною цілісністю. Тільки один пункт тобто один психічний зміст перебуває у свідомості, а саме: точка свідомості. Від осередка ясної свідомості розтягуються, ніде строго не відмежовані, її відтінки аж до несвідомого (с. 20).

Усупереч усталеним поглядам на несвідоме як щось, що суперечить свідомості, Кульчицький вважає несвідоме необхідним для розуміння та пояснення свідомого психічного життя. У визначенні несвідомого він поділяє думку Теодора Ліпса про те, що у психічному житті несвідомі процеси тієї самої природи, що й свідомі процеси: переважна більшість психічних процесів відбувається в глибинах підсвідомого, а тільки дещо із цього несвідомого психічного життя підноситься понад поверхнею психічного життя у свідомість (с. 22).

Кульчицький розглядає свідомість як «переживання належності психічних змістів до “я”» (с. 23). Первинним предметом свідомості він визначає те, що в переживанні переживається, тобто зміст переживання, вторинним предметом є сам носій переживання, тобто «я», а третинним – саме переживання: «Відношення змістів до “я” стає змістом нашого “я”, тобто стає змістом свідомості» (с. 25). У такому разі несвідомим є, по-перше, те, що у жодний спосіб внутрішньо не існує, як переживання; по-друге, те, про що не знаємо, як про предмет; по-третє, те, що не прийшло до знання себе самого (с. 26).

Кульчицький розуміє свідомість як протиставлення внутрішніх дій та зовнішніх обставин. Це пояснює взаємозв'язок між свідомим та несвідомим у цілості психічного життя. Не все, чим живе особа, вона переживає. І навпаки, свідомість проявляється тільки там, де на основі доцільності це є потрібним, тобто тільки у випадках конфліктів (с. 30). Таким чином, у свідомості виображується не все життя, а лише конфлікт між «я» та світом (с. 31).

Центром свідомого психічного життя Кульчицький визначає «я». Він пояснює, що для кожного психічного явища характерна цілковита належність якомусь «я» [Кульчицький, 1995, с. 54]. Описуючи відношення між свідомістю і «я», філософ вдається до схеми точки Ліппса, з якої на всі боки випромінюються лінії. Початковий пункт, з якого виходять лінії, – це «я». Кінцевими пунктами, які закінчують кожну лінію, будуть предмети, на які спрямована свідомість. Якщо центральний пункт зображує в цій схемі «я», а протилежні пункти, що завершують лінії, – предмети свідомості, то лінії, що розходяться із центру «я», символізують свідомість [Кульчицький, 1995, с. 54].

Кульчицький звертає увагу на те, що розуміння «я» ускладнене багато-значністю та неясністю поняття «я». Філософ розрізняє: феноменальне «я», сомато-психологічне «я», характеротворче «я», духовно-ідеальне «я», соціальне «я», біографічно-історичне «я» та реальне «я». *Феноменальне «я»* вчений вважає передумовою людської свідомості та центром психічного переживання. *Феноменальне «я»* є «чистим я» тобто основою, на якій залежно від психічних змістів виникають усі «я». Трансцендентна основа цих «я» не може, на думку Кульчицького, бути предметом психологічного досвіду. Це є «реальне «я», про гіпотетичну субстанціальність якого можна розмірковувати лише метафізично (с. 43).

Від внутрішнього, феноменального «я» Кульчицький відрізняє зовнішнє «я». Для цього «я» філософ пропонує поняття «особа». На його думку, це поняття має радше філософсько-метафізичне, аніж психологічне забарвлення, оскільки особа є втіленням психічнофізичної єдності. Критеріями особи як психіфізичної єдності тіла і душі Кульчицький визначає: індивідуальність, телеологічність, аксіологічність (цінність особи як індивідуальності), феноменологічність (самосвідомість, звернення особи на себе) (с. 46).

Кульчицький здійснює спробу психософічної інтерпретації свідомості з перспективи філософської антропології. Його цікавлять питання відношення окремих психічних станів до цілості дійсності та можливості й сенси людського існування, що у них здійснюються. Здатність людини до пізнання світу філософ пояснює спроможностями її психіки, а саме спрямованістю свідомості на предмети пізнання, власні дії та «я». У такий спосіб людина пізнає світ та власне існування у ньому. Відношення між суб'єктом та світом філософ вважає коекзистенційним: душа – це переживаний світ (с. 62).

Нарис структурної психології Кульчицького з перспективи розвитку філософії свідомості. Розрізнення українським філософом психічного і тілесного життя свідчить про його тяжіння до дуалізму. Відомо, що Рене Декарт розрізняв протяжні речі (*res extensa*) та мислячі речі (*res cogitans*) [Декарт, 2020, с. 117–121]. Він також розумів мислення як єдність суб'єктивних психічних станів. Це є помітним у Кульчицького, коли він міркує про відсутність спільних сутнісних ознак психічного та фізичного життя, твердить про доступність психічних явищ для внутрішнього досвіду та міркує про їхнє взаємопроникнення.

Олександр Кульчицький міг зацікавитися філософією Рене Декарта під впливом свого викладача філософії у Львівському університеті – Казимежа Твардовського, який репрезентував у філософії традицію Франца Brentano. Твардовський припускав, що психічна діяльність є функцією мозку, тому що зміни у мозку зумовлюють зміни у діяльності психіки. Втім, філософ не міг психічну дію назвати функцією мозку, тому що не мав достатніх доказів, що психічна діяльність є виключно результатом діяльності мозку. Стосовно цього польський філософ наводив факти, які доводили відмінність між психічним та тілесним життям: фізичні явища протяжні у просторі, психічні явища – ні; фізичні явища доступні для зовнішнього досвіду, психічні явища – винятково для внутрішнього [Twardowski, 1927, s. 6–9]. На противагу Огюсту Конту, який вважав внутрішній досвід неможливим, тому що ніхто не може спостерігати власну когнітивну діяльність, Казимеж Твардовський був упевнений, що сприйняття власних духовних станів можливе для людини. В іншому випадку було б незрозуміло, звідки їй відомо про власні психічні дії.

Ствердження Кульчицьким спрямованості психічних явищ на щось, що перебуває за межами психічного, виявляє його обізнаність з теорією інтенціональності Твардовського. Казимеж Твардовський слідом за Францом Brentano та Аристотелем вважав, що будь-яке психічне явище відноситься до якогось іманентного предмета [Twardowski, 1965, s. 3]. Це означає, що явищ свідомості, які б не належали до тих чи інших предметів поза свідомістю і яким би не відповідали жодні змісти всередині свідомості, немає. Кульчицький відповідно до теорії інтенціональності Твардовського розрізняє у свідомості зміст переживання, «я» та саме переживання.

Помітно, що Кульчицький припускав існування несвідомого підґрунтя свідомого психічного життя. У цьому він поривав із запереченням Brentano гіпотези про існування несвідомих психічних явищ. Brentano вважав, що не існує жодного психічного явища, яке не було би свідомістю про об'єкт. Слово «несвідомий» філософ вживав у пасивному значенні: «говорячи про річ, яка не усвідомлюється» [Brentano, 2009, p. 79]. На його думку, психічного явища, про яке ми не мали б жодного уявлення, не існує. Тобто несвідомої свідомості не існує [Brentano, 2009, p. 106]. Твардовський сумнівався в існуванні несвідомих психічних явищ, проте цілком не відкидав гіпотези про їхнє існування, оскільки вважав, що «можна спробувати піти і цим шляхом, якщо комусь вистачить на це сил» [Baleu, 1938, s. 344]. Кульчицький був одним із тих учнів Твардовського, хто спробував це зробити. Він розумів несвідоме як психічне. У такий спосіб він також намагався вирішити проблему взаємодії між психічним та тілесним життям.

Найточніше значення поняття несвідомого для розуміння і пояснення свідомого психічного життя окреслив представник філософської школи Brentano – Ліппс. Цей філософ вважав, що у психічному житті несвідомі процеси є тієї самої природи, що й свідомі процеси, тому саме поняття несвідомого є необхідним для відновлення каузальних прогалів між психічними процесами. Несвідоме Ліппс визначав як психічне. У такий спосіб він прагнув віднести несвідоме до психічного взаємозв'язку. Хоча філософ і не виключав

можливості фізіологічного пояснення несвідомого, проте не вважав його достовірним [Lipps, 1896, S. 3].

Ліппс не зупинявся на безпосередній свідомості суб'єктивності. У цьому його переконували, наприклад, судження про зовнішні процеси, пережиті у сновидіннях. Філософ міркував про «я» не як про безпосередньо пережите, а як про те, що перебуває за межами переживання – «трансцендентне», тобто те, що існує незалежно від нього, як реальне «я». Ось це реальне «я» Ліппс вважав чимось невідомим самим по собі, яке ми тільки подумки повинні закласти в основу безпосередньо пережитого «я» [Lipps, 1896, S. 8].

Метафізичне трактування Ліппсом реального «я» знайшло відображення у міркуваннях Кульчицького. Він також вважав, що про реальне «я» можна розмірковувати лише метафізично. Розгляд Кульчицьким свідомості у зв'язку із несвідомим дав йому змогу також міркувати, хоч і у переносному значенні, про психічні явища вищого, більш свідомого чи усвідомленого, більш наближеного до «духовності», й нижчого, підсвідомого, більш «глибинного», наближеного до тваринності, «органічності» усього психічного шару [Кульчицький, 1995, с. 58].

Нарис структурної психології Кульчицького в контексті сучасних дискусій у філософії свідомості. Належність психічних переживань виключно суб'єкту Кульчицький назвав суб'єктивністю. Він це пояснював таким прикладом: жоден стан душі Санчо Пансо неможливий для Дон Кіхота [Кульчицький, 1995, с. 51]. Вважаючи психічні явища внутрішніми, філософ мав на увазі ту обставину, що вони не виявляються ззовні, як ріст чи рух тварин, але все ж якось позначаються у недоступній для сторонніх сутності суб'єкта, в якому вони виявляються. Протиставленням суб'єктивності об'єктивності філософ намагався розрізнити ментальне та фізичне. Подібні прагнення у аналітичній філософії здійснили зокрема Томас Нагель, Френк Джексон та Девід Чалмерс.

Редукцію свідомості до фізичних понять заперечує Нагель. На його думку, організм має свідомий досвід. Це означає, що існують факти, недосяжні для людського розуміння. Ці міркування Нагеля мають пряме відношення до психофізичної проблеми: якщо факти досвіду доступні тільки з однієї точки зору, то їх неможливо розкрити через фізичну діяльність організму [Нагель, 2014, с. 215].

Унікальність досвіду переживання доводить Джексон. Його аргумент знання на користь кваліа – безпосередньо інтуїтивних сприймань, які є повністю суб'єктивними – полягає у складності заперечити його центральне твердження, що полягає у можливості володіння усією фізичною інформацією як такою. Джексон наводить уявний приклад особливого досвіду сприйняття кольорів у чоловіка на ім'я Фред. Він зазначає, що існує певна властивість досвіду Фреда щодо якої ми залишаємося не обізнаними. Навіть якщо ми колись дізнаємося, якою є ця властивість, ми все одно не знатимемо, як це бути Фредом, тому що ми – не Фред [Джексон, 2014, с. 267].

Проблему досвіду Чалмерс називає важкою проблемою свідомості. Він згоден з Нагелем, що суб'єктивним аспектом організму є досвід. Філософ вважає, що усі стани досвіду об'єднує те, «що є щось, схоже на те, як воно – бути

в цих станах. Усі вони є станами досвіду» [Чалмерс, 2014, с. 303]. Важку проблему свідомості Чалмерс пов'язує з питанням, чому фізична обробка інформації породжує багате внутрішнє життя та як вона переживається у досвіді.

Кульчицького та Чалмерса єднає прагнення до розвитку теорії свідомості. Хоч філософи й вважають, що внутрішній досвід не є доступний для прямого спостереження, втім вони погоджуються у цінності непрямих джерел для його пізнання.

Висновки

Проблему свідомості Кульчицький розв'язував аналітично. Його зусилля вирізняє прагнення до точності та ясності у визначенні понять. Свідченням цьому є пошук підходів для визначення свідомості, феноменального «я», особи, а також спроба розрізнення двох значень структури психіки. У спробі вирішення психофізичної проблеми Кульчицький зазнав опосередкованого впливу Декарта, безпосередньо якому посприяв Твардовський. Кульчицький спробував у оригінальний спосіб узгодити концепцію психіки Твардовського з твердженням Ліпса про існування несвідомих психічних явищ. Спроба Кульчицького пояснити суб'єктивність подібна до пошукових стратегій сучасних представників філософії свідомості довести існування суб'єктивності на протипагу об'єктивності. Це переконує у внеску Кульчицького до філософії свідомості та мотивує до його актуалізації в сучасному контексті.

Список використаних джерел

1. Декарт Р. Медитації про першу філософію, в яких доведено існування Бога й відмінність людської душі від тіла / пер. з фр., лат. О. Хоми. Рене Декарт. *Метафізичні твори*. Харків : Фоліо, 2020. С. 99–164.
2. Джексон Ф. Епіфеноменальні квалія / пер. з англ. І. Грабовського. *Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку* / за наук. ред. А. С. Синиці. Львів : Літопис, 2014. С. 260–273.
3. Кульчицький О. Нарис структурної психології. Мюнхен : Український вільний університет, 1949. 133 с.
4. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен – Львів : Український вільний університет, 1995. 163 с.
5. Нагель Т. На що схоже бути кажаном? / пер. з англ. А. Синиці. *Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку* / за наук. ред. А. С. Синиці. Львів : Літопис, 2014. С. 207–222.
6. Чалмерс Д. Сміливо зустрічаючи проблему свідомості / пер. з англ. У. Луш. *Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку* / за наук. ред. А. С. Синиці. Львів : Літопис, 2014. С. 301–334.
7. Baley S. Kazimierz Twardowski a kierunki psychologii współczesnej. *Przegląd filozoficzny*. 1938. Vol. XLI. S. 339–344.
8. Brentano F. Psychology from an Empirical Standpoint [1874] / transl. from German by A. C. Rancurello, D. B. Terrell and L. L. McAlister, ed. by O. Kraus, English edition ed. by L. L. McAlister with a new introduction by P. Simons. London and New York : Routledge, 2009. XVI, 322 p.
9. Lipps T. Der Begriff des Unbewussten in der Psychologie. München : Verlag von J. F. Lehmann, 1896. 19 s.

10. Twardowski K. O psychologii, jej przedmiocie, zadaniach, metodzie, stosunku do innych nauk i jej rozwoju. K. Twardowski. *Wybrane pisma filozoficzne*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. S. 241–291.
11. Twardowski K. Psychologia wobec fizjologii i filozofii. K. Twardowski. *Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów : Księgarnia S. A. «Książnica-Atlas» T. N. S. W., 1927. S. 3–32.

References

- Baley, S. (1938). Kazimierz Twardowski a kierunki psychologii współczesnej. *Przegląd Filozoficzny*, 41, 339–344.
- Brentano, F. (2009). *Psychology from an Empirical Standpoint* [1874] / transl. from German by A. C. Rancurello, D. B. Terrell and L. L. McAlister, ed. by O. Kraus, English edition ed. by L. L. McAlister with a new introduction by P. Simons. London & New York: Routledge.
- Chalmers, D. (2014). Smilyvo zustrichaiuchy problemu svidomosti [Facing up to the problem of consciousness] / transl. from English by U. Lushch. In A. Synytsia (ed.), *Antolohiia suchasnoi analitychnoi filosofii, abo zhuk zalyshaie korobku* [Anthology of Contemporary Analytic Philosophy, or Beetle Leaves a Box] (pp. 301–334). Lviv: Litopys. (In Ukrainian).
- Descartes, R. (2020). Medytatsii pro pershu filosofiiu, v yakykh dovedeno isnuvannia Boha y vidminnist liudskoi dushi vid tila [Meditations on First Philosophy, in which the existence of God and the immortality of the soul are demonstrated] / transl. from French, Latin by O. Khoma. In René Descartes, *Metafizychni tvory* [Metaphysical works] (pp. 99–164). Kharkiv : Folio, 2020. (In Ukrainian).
- Jackson, F. (2014). Epifenomenalni kvalia [Epiphenomenal qualia] / transl. from English by I. Hrabovskyyi. In A. Synytsia (ed.), *Antolohiia suchasnoi analitychnoi filosofii, abo zhuk zalyshaie korobku* [Anthology of Contemporary Analytic Philosophy, or Beetle Leaves a Box] (pp. 260–273). Lviv: Litopys. (In Ukrainian).
- Kulchytskyi, O. (1995). *Osnovy filosofii i filosofichnykh nauk* [Fundamentals of Philosophy and Philosophical Sciences]. Munich–Lviv: Ukrainian Free University. (In Ukrainian).
- Lipps, T. (1896). *Der Begriff des Unbewussten in der Psychologie*. München: Verlag von J. F. Lehmann.
- Nagel, T. (2014). Na shcho skhozhe buty kazhanom? [What is it like to be a bat?] / transl. from English by A. Synytsia. In A. Synytsia (ed.), *Antolohiia suchasnoi analitychnoi filosofii, abo zhuk zalyshaie korobku* [Anthology of Contemporary Analytic Philosophy, or Beetle Leaves a Box] (pp. 207–222). Lviv: Litopys. (In Ukrainian).
- Shumylo-Kulchytskyi, O. (1949). *Narys strukturnoi psykhologii* [An Essay on Structural Psychology]. Munich: Ukrainian Free University. (In Ukrainian).
- Twardowski, K. (1927). Psychologia wobec fizjologii i filozofii. In K. Twardowski, *Rozprawy i artykuły filozoficzne* (pp. 3–32). Lwów: Księgarnia S. A. «Książnica-Atlas» T. N. S. W.
- Twardowski, K. (1965). O psychologii, jej przedmiocie, zadaniach, metodzie, stosunku do innych nauk i jej rozwoju. In K. Twardowski, *Wybrane pisma filozoficzne* (pp. 241–291). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

OLEKSANDR KULCHYTSKYI'S PHILOSOPHY OF MIND**Olha Honcharenko**

*Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine,
Department of Psychology, Pedagogy and Socio-Economic Disciplines
Shevchenka Str., 46, Khmelnytskyi, 29000, Ukraine
e-mail: olgegoncharenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-2710-6521*

The article deals with the main tenets of the philosophy of mind developed by the Ukrainian philosopher Oleksandr Kulchytskyi based on an analysis of his work «An Essay on Structural Psychology» (Munich, 1949). The signs of mental phenomena according to Kulchytskyi are considered. The philosopher identified the subjectivity of mental phenomena with internal experiences and considered them accessible exclusively to the subject. Kulchytskyi described the integration of mental phenomena as their coexistence at a single moment of mental life, as well as their coexistence at different moments of mental life. His opposition of mental and physical phenomena is revealed. He viewed mental phenomena as inner life and physical phenomena as outer life. Attention is drawn to Kulchytskyi's consideration of consciousness in connection with the unconscious. It is assumed that in this way the philosopher tried to solve the problem of interaction between mental and physical life. Special emphasis is placed on Kulchytskyi's approach to the psychophysical problem (mind-body problem). It is shown that the philosopher tended to dualism. His approach to solving the psychophysical problem is considered in the context of the philosophy of René Descartes, Franz Brentano, Kazimierz Twardowski and Theodor Lipps. It has been established that in his attempt to solve the psychophysical problem, Kulchytskyi was indirectly influenced by Descartes – this influence was mediated directly by Twardowski. Kulchytskyi attempted to reconcile Twardowski's concept of the psyche with Lipps' assertion of the existence of unconscious mental phenomena in an original way. The similarities in the approaches of Oleksandr Kulchytskyi and Thomas Nagel, Frank Jackson and David Chalmers to the definition of subjectivity and the ways of its opposition to objectivity are revealed. The author concludes that Kulchytskyi's contribution to the national and foreign discourse of the philosophy of mind is significant.

Keywords: O. Kulchytskyi, analytic philosophy, consciousness, psychophysical problem, dualism.

Отримано / Received: 05.02.2025

УДК 141.319.8-047.44(477)Кульчицький
DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3201.05>

АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ФІЛОСОФСЬКУ АНТРОПОЛОГІЮ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

Андрій Синиця

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
e-mail: andrii.synytia@lnu.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-0983-7187*

У статті виокремлено ідеї філософської антропології Олександра Кульчицького, які можуть бути затребуваними з огляду на дослідницькі стратегії розвитку аналітичного філософування. Продемонстровано, що питання людини Кульчицький вважав визначальним для філософського мислення, яке найдоцільніше вибудовувати на підставі методології цілісно-структурної психології. Однак філософський підхід, на відміну від психологічного, дає змогу розглядати людину не лише через призму взаємодії структур її психічних функцій, а й у контексті цілості дійсності, буття як такого, що детермінує цілість людини як тілесно-душевно-психічно-духову. Зауважено, що властивий методології Кульчицького плюралізм поглядів на людину і як наслідок апелювання до різних антропологічних концепцій в історії філософії хоча й ускладнює пошук єдиноможливого пояснення людської природи, але сприяє уточненню змісту антропологічної проблематики й універсалізації методології її вивчення. Наголошено на тому, що можливість філософування про людину, обумовленого досягненнями психологічної науки, визначена завдяки наявності спільних для філософської антропології і цілісно-структурної психології основоположних категорій особи (персони) і особовості як вищої форми еволюції особи (духовно-культурної сутності). Філософський аналіз головних ознак особи відбувається в контексті аналізу світу цінностей, віднайдення сенсів морального життя. З'ясовано, що перехід від психології до філософської антропології (й загалом метафізичних, етичних питань) супроводжується заміною одних словників іншими, що дає змогу розглядати ті самі питання в площині різних систем знання, для яких характерний спільний об'єкт дослідження. Окрему увагу звернуто на важливість практичного аспекту філософської антропології Кульчицького, який від рефлексії щодо людини як такої через призму аналізу контексту ситуації переходив до вивчення суспільства й зокрема українського суспільства й характеристики української людини і загалом культурно-історичних чинників нашого становлення.

Ключові слова: філософська антропологія, цілісно-структурна психологія, особа, особовість, заміна словників, аналітичне філософування.

Вступ

Розвиток будь-якої філософської методології щоразу зіштовхується з питанням про межі, в яких її можна застосовувати. Чим ширшими стають ці межі, тим більше можна говорити про універсальність відповідного філософського методу. У випадку з аналітичною філософією можливість застосування методу лінгвістичного аналізу в метафізиці стала підставою для визнання того факту, що відбувся лінгвістичний поворот у філософії. Інакше кажучи, що відбулася лінгвістична революція. Згодом, як виявилось, філософи-аналітики екстраполювали метод аналітичної філософії на царини філософії політики, філософії історії, філософії права, філософії релігії, соціальної філософії. Зрештою, постало питання про те, чи можливо частиною аналітичної філософії зробити філософську антропологію.

Питання людини з часів Сократа є визначальним для філософії. Не доречно стверджувати, що запитування про сенс людського життя, про те, що людині є найближчим аж ніяк не цікавило тих філософів, яких зараховують до аналітичних. Загалом можна виокремити щонайменше шість різних способів інтерпретації людини в аналітичній філософії. А саме: 1) як істоти, оприявленої в мові; 2) психофізичного суб'єкта; 3) інтегральної форми життя; 4) межі пізнання; 5) самості, що є центром ваги наративу; 6) мовно-когнітивної цілісності [Синиця, 2023]. Наведені визначення не є точними, як того вимагає аналітична методологія, але це неминуче з огляду на її застосування у процесі вивчення питань філософської антропології. За таких умов постає питання, наскільки погляд тих філософів, які мали вагомі філософські здобутки в питанні вивчення антропологічної проблематики, можна проінтерпретувати з позицій аналітичної філософії, а опісля використати відповідні знання для поступу цього напрямку філософської думки. Пошук відповіді на це питання визначає **мету статті** – з огляду на перспективу аналітичного філософування дослідити особливості філософської антропології Олександра Кульчицького.

Як відомо, на формування філософського світогляду О. Кульчицького у студентські роки певний вплив міг мати К. Твардовський [Honcharenko, 2020]. У Львівському університеті він створив філософську школу, в межах якої дотримувалися принципу наукової точності у вживанні значень термінів, розвивали теорію суджень, робили особливий акцент на доведення і обґрунтування своєї позиції, застосовували концептуальний аналіз тощо. Водночас філософська система самого Кульчицького виходила за межі методологічної парадигми Львівської філософської школи Твардовського. Йому були цікаві ідеї різних тогочасних філософських напрямів, які він поділяв на *філософію знання* (зорієнтовану на критику науки й ще від часів Канта на дослідження умов пізнання) і *філософію життя* (що услід за Шопенгауером і Ніцше вивчає різноманітність проявів життя), між якими «існує органічна пов'язаність, органічний зв'язок структури» [Шумило-Кульчицький, 2024, с. 18]. Він не стає на бік одного з цих напрямів, вважаючи, що саме в їхній спільності виростає філософська мудрість, а отже й правдиві знання про людину і її буття. Загалом зацікавлення О. Кульчицького антропологічною, соціально-політичною проблематикою, питаннями національної ідентичності було

ознаменоване впливами з боку представників німецької філософської антропології, французького персоналізму й загалом персоналістичної психології, а також творами І. Канта та Г. Сковороди [Митрович, 1985, с. 7]. З огляду на це ідеї філософської антропології в О. Кульчицького виявилися розробленими ґрунтовніше, ніж загалом у Львівсько-Варшавській школі чи аналітичній традиції філософування, яку, згідно з наведеним вище поділом ученого, можна зарахувати до філософії знання, що також відкрита до аналізу антропологічних питань.

Як вибудувати філософську антропологію?

Треба зауважити, що О. Кульчицький розвивав саме філософську антропологію, яка, згідно з ним, не тотожна іншим видам антропології – культуральній, соціальній, антропології як такій [Кульчицький, 1973, с. 5–8]. Культуральна антропологія зосереджена не стільки на людині, як на витворах людського духу. Соціальна антропологія вивчає поведінку людей у межах певної соціальної групи, світ людських цінностей, що виникає у процесі взаємодії. Антропологія сама по собі вивчає тілесну природу людини, виявляє фізичні відмінності між представниками різних народів чи історичних епох. Зі свого боку, філософська антропологія мала б запропонувати цілісний погляд на природу людини в термінах універсальних знань про буття, чого в принципі не може зробити жодна наука, ні гуманітарна, ні природнича, оскільки в їхніх межах досліджують лише окремі аспекти людського буття – біологічний, соціальний, релігійний, політичний, морально-етичний, психологічний тощо. Філософська антропологія інтегрує знання про людину в межах єдиної системи, чого не роблять інші науки, що лише диференціювали відповідні знання.

До того ж, як зауважує О. Кульчицький, «сама тематика філософської антропології повинна *стати центральною сферою філософського мислення*» [Кульчицький, 1973, с. 17]. Важливість антропології можна пояснити тим фактом, що вона формує філософське знання як єдину цілість. До того ж, перспектива людини мала б задавати напрям розвитку всієї філософії, зосередженої загалом на вивченні питань буття, пізнання і вартостей. Відповідно основні розділи філософії – онтологія (вчення про буття), гносеологія (вчення про пізнання) й аксіологія (вчення про вартості) лише розробляють інструментарій, який допоможе осягнути істинність того факту, що цінність людини є самоцінністю. А як інакше, коли саме людина є осердям пізнання світу і саме її психофізичні спроможності впливають на можливості того, що може бути пізнане, формують межі пізнання. Щоразу вдаючись до вивчення структур буття, особливостей пізнання й життєсмислів, людина прагне глибше зрозуміти саму себе і віднайти своє місце в світі.

На відміну від структурної психології, що має справу з аналізом свідомого і несвідомого у психіці людини, знання з філософської антропології мали б ще визначити відношення людини до цілості дійсності. Як пояснює Кульчицький: «Для потрібного для усіх гуманістичних студій *повного* відображення людини не досить розглядати людину нехай і у перспективі стосунку *устроюваної цілості* її психічних функцій до *цілості дійсності*, отже, і в перспективі *тотального, універсального і радикального*, тобто докорінного знання

про буття, значить і з боку *філософії*, що теж таке буття досліджує» [Кульчицький, 1973, с. 1]. Однак Кульчицький одразу ж ставить під сумнів можливість об'єктивності таких знань, коли, вивчаючи питання людського буття, апелює до різних філософських систем – як наслідок, для філософічної антропології стає важливою перспектива історії філософії. Інакше кажучи, в її межах можна пояснити природу людської цілоти не стільки *sub specie aeterni*, а радше *sub specie temporis*, з урахуванням уявлень, властивих конкретним епохам, напрямам чи концепціям. А раз так, то ми отримуватимемо плюралізм поглядів на людину, що вказуватиме на відсутність єдиноможливого пояснення її суті. Хіба що розглядати історичний розвиток уявлень про людину як поступове уточнення змісту суті цього поняття й вироблення власне універсальних знань про людину і її природу.

Такий висновок цілком слушний і може бути узгоджений з науковим підходом. З позицій аналітичної філософії цікавим може бути уже сам факт того, що, згідно з О. Кульчицьким, філософські знання про людину, є не результатом спекулятивних міркувань й поступу метафізики, а виростають з досягнень психології, історії, лінгвістики й цілого комплексу гуманістичних і природничих наук (зокрема біології). Людське буття постає на перетині дійсності матерії (людського організму-тіла) і дійсності психічної, яку можна окреслити і як дійсність душі і як сукупність проявів духу, які треба розглядати в цілості, для чого згожою буде методологія цілісно-структурної психології, що нею доцільно послуговуватися не лише філософській антропології, а й усім іншим гуманістичним наукам, які вивчають людину.

Аналіз поняття особи

Цілість людини, згідно з Кульчицьким, проявляється у тому, що її розглядають як «тілесно-душевно-психічно-духову, з цілим своїм почуванням і волею, своїми передчуттями і побоюваннями, своїм досвідом і надією...» [Кульчицький, 1966, с. 23]. Інакше кажучи, людина конститує в собі як щось єдине різні форми дійсності (шари дійсності), до яких Кульчицький, услід за Гартманом зараховує матеріальний, органічний, психічний і духовий [Кульчицький, 1973, с. 37–38]. Як би науки не намагалися розглядати окремі аспекти людського буття, людина за своєю природою залишається тотожною сама собі й не можливо відокремити, де власне закінчується її тілесна природа (матеріально-органічна) і починається психічна й духовна. Людина змінюється на різних рівнях, стає іншою, набуває нових навиків, нового досвіду. Й виникає питання, а чому вона залишається тотожною сама собі. В аналітичній філософії (і загалом соціальній філософії) це питання відоме як питання ідентичності особистості (*personal identity*), тобто питання з'ясування умов, які визначають тотожність особистості з плином часу у межах онтологічних, нормативних і наративних концепцій. Перші з них (онтологічні) намагаються обґрунтувати критерій ідентичності, другі (нормативні) – визначають єдність Я через втілення власних прагнень у діяльності, що забезпечує підтримання її цілісності, а треті (нарративні) – визначають цілісність Я через нарратив, який особа вибудовує про себе теперішнього, свої дії у минулому чи сподівання на

майбутнє [дет. див.: Оліфер, 2022]. Звісно, в аналітичній філософії до питання дослідження особистості і її totoжності підходять на основі логічного конструювання, філософсько-антропологічний підхід Кульчицького – психологічний, почасти соціокультурний.

Вибудовувати у такий спосіб антропологію можливо завдяки тому, що категорії особи (персони) і особовості є основоположними як для філософської антропології, так і для цілісно-структурної психології. Наявність спільних категорій дає можливість екстраполювати знання з однієї сфери на іншу, а у випадку з філософською антропологією ще й будувати її на науковій основі. Саме підхід цілісно-структурної психології зосереджений на вивченні того, що якісно відрізняє людину від представників інших біологічних видів, а саме на психічно-духовій структурі. Через цю структуру ми виявляємо своє «я» і усвідомлюємо свої дії, а отже, можемо нести за них відповідальність і набувати ознак особи (персони), яка характеризує самотутність способу людського буття.

Головними ознаками (прикметностями) особи з філософічно-метафізичної і водночас психологічної перспективи є: одність, якість, активність, телеологія (унапрявленість на певні цілі), самоціль (самозбереження і саморозвиток), а також самосвідомість (феноменологічність власного «я»), індивідуальність (неповторність набору внутрішніх якостей) і аксіологічність (самоцінність). Ці ознаки відрізняють особу від речей чи матеріальних систем, головними ознаками яких є агрегат, кількість, пасивність, механізм, індиферентне існування [Кульчицький, 1973, с. 35–36].

У межах філософської антропології зміст поняття особи аналізують в узагальненій формі й прагнуть вийти на рівень аналізу моральних сенсів, сутнісних орієнтирів людського існування, що конституюють сферу духовності. Зі свого боку, психологія прагне розглянути особу через призму аналізу її поведінки в конкретних життєвих ситуаціях. Одного такого зосередження на практичних питаннях людського життя було б замало, щоб зрозуміти духовну природу людської особистості, тобто осягнути прояви людського духу, «що щойно робить людину – людиною» [Кульчицький, 1973, с. 11]. До проявів людського духу, услід за М. Шелером, Кульчицький одразу ж зараховує творення понять (завдяки здатності до ідеації), а також акти волі і почування, тобто конкретні психічні феномени, які можна досліджувати як окремі, психічний, шар структури особистості, що лише формує підґрунтя для аналізу духовного шару.

Аналіз психічного шару виявляє не лише те, що чітко усвідомлює людина в процесі своїх дій (мислить, відчуває, може на ньому сконцентрувати свою увагу, проявити щодо нього вольові зусилля), а й те, що сповна не можна збагнути, коли під впливом різних пристрастей, афектів чи інстинктів, людина стає радше пасивним об'єктом власних психічних станів чи процесів, що протікають у глибинах її психіки [Шумило-Кульчицький, 1949, с. 16].

Але не менш важливим є те, що екстраполює людина на зовні, у процесі комунікації з іншими, й що дає підстави говорити не лише про її особу, а й про особовість, яку Кульчицький визначає як таку, «що є досконалішою,

“вищою” формою еволюції особи, формою, яка є виявом не тільки психічності, але й духовності та має відношення не до природи, до натури, але до *культури*» [Кульчицький, 1973, с. 35]. Особовість виформовується зі світу цінностей, смислів, усвідомлення відповідальності за свої дії. Вона дає змогу витлумачити людське Я як певну духовну сутність, вихідний пункт філософування про буття. Й варто додати, що у персоналістичних інтерпретаціях людське Я стає не просто носієм психічного життя, а духовно-ідеальною, соціальною й біографічно-історичною сутністю [див.: Шумило-Кульчицький, 1949, с. 35–43; Кульчицький, 1973, с. 64–70]. Тобто такою сутністю, що оперує вартостями духовного (морально-етичного, естетичного, релігійного, наукового) життя, зазнає впливів збоку соціуму, мову якого розуміє, і впливає на нього через комунікацію з іншими.

Ідея заміни словників

У різних філософських системах знання про людину, про її ідеали формулюють, використовуючи різну термінологію. Коли Кульчицький здійснює перехід від психології до антропології, опираючись на спільні для них категорії особи і особовості, то виникає питання, що робити з іншими категоріями, які для різних систем знання відрізняються. Не зрозуміло, як одні з них можуть стати у нагоді у процесі вивчення інших? І чи можуть бути здобутки в одній сфері використані для осмислення знань, сформульованих іншим способом і на підставі якісно відмінних теоретико-методологічних принципів? Видається, що так. І той спосіб обґрунтування думок, який обирає Кульчицький, є яскравим тому підтвердженням. Так, по-перше, він часто апелює у процесі аргументації до поглядів філософів, які жили у різний час, послуговувалися різними філософськими термінами й у такий спосіб демонструє різні способи інтерпретації того самого питання. По-друге, використання філософського підходу дає, безперечно, змогу вийти на рівень генералізацій і оперувати моральними сенсами людського існування в духовній площині. До цих моральних сенсів він підходить з позицій психології, але вочевидь і інші науки про людину і її поведінку в суспільстві в якийсь момент свого розвитку починають ставити питання філософського штибу – знання, якими вони володіють, виражають людську перспективу на світ, а отже, рано чи пізно приходять до потреби осмислення людини, світу її цінностей і потреб, або ж, інакше кажучи, духовної сфери людського життя.

Духовність Кульчицький осмислює не як рефлексію щодо проявів людського духу (так традиційно є в німецькій антропології, зокрема у Макса Шелера), а як вивчення психологічних феноменів (вольових і почуттєвих актів, сприйняттів, розумових реакцій і тих фізіологічних станів, що їх зумовлюють). Лише після того можливе сходження до метафізичних істин. Такий процес неминуче супроводжується певною заміною словників.

Наприклад, те, що тлумачать як психічні процеси стає подіями людського існування. Ці події ми, безперечно, переживаємо, осмислюємо, вони впливають на нашу поведінку, наш вибір і переконання. Те, що залишається в нашій пам'яті, може бути витлумачене не стільки як сукупність психологічних уявлень про речі, а уже як певна послідовність *подій*, що з нами

траплялися. Міркування в такому ключі почасти можемо віднайти у Вітгенштайна. Він, як відомо, починає «Tractatus Logico-Philosophicus» із твердження: «Die Welt ist alles, was der Fall ist» / «The world is everything that is the case» [Wittgenstein, 1922, § 1], що можна перекласти як «Світ – це все те, що є насправді», тобто те, що стає частиною окремих випадків, які ми сприймаємо, частиною подій, які відбуваються з нами й навколо нас.

Інтенціональність актів свідомості з метафізичної перспективи можна переосмислити в термінах піклування про суще як таке, про інших людей чи про самих себе. Адже наша свідомість, будучи завжди на щось спрямованою, під впливом морально-вольових зусиль стає спрямованою на речі, які нас хвилюють, які полонять нашу увагу й розбурхують уяву. Осмислення подібного роду проблематики в аналітичній філософії розпочали не одразу – спершу повинен був відбутися перехід від *philosophy of language* до *philosophy of mind*, але згодом відбувся перехід і до осмислення метафізичних істин. Показовою в цьому плані є навіть назва монографії Г. Е. М. Енскомб «Metaphysics and the Philosophy of Mind» [Міннеаполіс, 1981], однієї з багатьох численних аналітико-філософських публікацій, що розвивають тему метафізики. Звісно, в такому разі залишається лише крок до того, щоб перейти до рефлексії щодо питань людського життя, або ж, здійснити, як висловиться Т. Нагель, «повернення принаймні до часткової поважності *Lebensphilosophie*» [Nagel, 2009, p. 5], що стало одним з новітніх напрацювань в аналітичній філософії, на додачу до тісного зв'язку з наукою і відродження інтересу до моральної, політичної та правової філософії.

Не забуває Кульчицький зважати і на ті окремі психічні процеси, які «виринаючи з глибин душі та проникаючи в обсяг активних функцій, зберігають частинно свій первісно глибинний характер» [Шумило-Кульчицький, 1949, с. 16]. У психології це питання з'ясовують, як відношення до несвідомого (того, що ми не можемо контролювати й чітко осягнути, але що впливає на процес нашого світосприйняття). Коли ж ми намагаємося це питання витлумачити у термінах метафізики, то уже ведемо мову про екзистенційний страх (*angst*), тривогу, граничні ситуації (*Grenzsituation*), як про них міркують М. Гайдеггер чи К. Ясперс, чи про невимовне, як його намагається осмислити Л. Вітгенштайн, коли порушує питання межі між світом етичного і логічного. У будь-якому разі проблематика психічного набуває онтологічного, а отже й морально-етичного виміру, який стає об'єктивованим на духовному рівні людської особистості. Так відбувається перехід від словників психології до словників метафізики й етики, що конституюють персоналістичний підхід до людської особистості. Варто звернути увагу на той факт, що ідею зміни словників висловив і Річард Рорті. У праці «Contingency, Irony, and Solidarity» він розглядав кожен словник як самодостатній і завершений для опису тої чи іншої теми [Rorty, 1989, p. 9]. Втім, звісно, вказував на потребу поступового удосконалення цих створених людиною словників самих по собі [Rorty, 1989, p. 21]. Інакше кажучи, їхньої постійної редескрипції у зв'язку з потребою схоплювання нових значень появою нових знань й усвідомленням того факту, що

єдиного універсального словника – чи у вітгенштайнівській термінології єдиної універсальної мовної гри – попросту немає.

Практичний аспект філософської антропології

Щоб зрозуміти людську особу, як вважає Кульчицький, недостатньо аналізувати лише її внутрішній світ – важливо враховувати контекст ситуації, у якій перебуває людина. Кульчицький визначає ситуацію дещо екзистенційно як «загал чинників фізичного і духовного оточення людини, що одночасно діють на людину і серед яких діє людина, діючи тим самим і на ці чинники» [Кульчицький, 1966, с. 4]. Логіко-аналітична модель такого опису мала б бути чіткою й враховувати не лише зовнішні і внутрішні виміри певної ситуації, а загалом фактор часу, систему знання, переконання комунікантів тощо. Багато із відношень, в яких людина перебуває щодо світу, вона може просто не усвідомлювати. Аналіз людських дій через призму вивчення певної ситуації потребує розгляду людини одночасно в різних типах ситуацій – «космічній», історичній, соціально-громадській, особисто-родинній. За певних умов людина може опинитися і в межових ситуаціях, що кардинально різняться від звичних умов її існування, але перебувають у відношенні до царини етичного. З огляду на це особа щоразу матиме певні моральні орієнтири й уявлення щодо того, як діяти, проявляючи при тому власну особистісну свободу.

Однак наявність свободи не означає, що особа чинитиме необдумано. В процесі прийняття нею рішення Кульчицький відводив важливу роль поняттю світогляду (сукупності ціннісних орієнтирів у нашому житті), який допомагає зробити правильний вибір за незрозумілих обставин [Кульчицький, 1985, с. 18]. За таких умов на процес формування світогляду впливатиме виховання й загалом культурне середовище, в якому відбувається становлення людини.

Важливо звернути увагу на ту обставину, що Кульчицький не завершує філософські студії рефлексією щодо людини як такої, а наголошує на доцільності переходу від дослідження людини до вивчення суспільства. Він виходить з тієї обставини, що: «Акції і реакції людини так цілковито вплетені в плетиво суспільних відносин, що ніколи не є позбавлені суспільного значення і ніколи не є суспільно індиферентні: все мають відношення до суспільного довкілля» [Шумило-Кульчицький, 1949, с. 40]. Людську поведінку попросту неможливо уявити, а людину як таку зрозуміти поза межами тої мови, якою люди міркують і якої навчилися в суспільстві, поза межами тих суспільних звичаїв і традицій, до яких вони долучені з раннього дитинства і які так чи інакше впливають на їхні звички, без відповідного схвалення чи осудження їхніх вчинків іншими. У процесі духовного розвитку людина екстраполює свої розмисли і почування на рівень інтерсуб'єктивної взаємодії – у такий спосіб формуються спільні моральні, естетичні чи релігійні вартості, зразки поведінки. Кульчицький пояснював: «Філософічна антропологія дає підставу міркувати не тільки про людину, яка є, але й про людину, яка повинна бути, не тільки про людську природу, а й про її переформування, не тільки про людську дійсність, але в деякій мірі про ідеал людини» [Кульчицький, 1995, с. 148]. Звідси випливає, що філософська антропологія починає виконувати

певні виховні й аксіологічні завдання, орієнтувати дослідників на взірці культури, вивчення суспільно-культурного спадку.

В інтерпретації Кульчицького антропологія набуває практичного змісту, оскільки він наголошує на важливості переходу від вивчення людини як такої до вивчення української людини. Для нього важливо дослідити культурно-історичні чинники формування національного характеру українців. Він прагнув осягти різні форми і прояви життя пересічної людини, міркував про екзистенційно-світоглядний вимір людського буття [Кульчицький, 1966], аналізував тип вільної особистості – Сковородинської людини [Kultschytzkyj, 1974], розглядав світогляд (*Weltanschauung*) окремої людини як кінцевий результат її світосприйняття (*Weltbild*) [Кульчицький, 1981]. А отже як такий, що сформований під впливом часу й місця походження людини, соціально-культурного середовища, її ментальності. У такий спосіб Кульчицький повертає дослідження знову до вивчення окремої людини – творчої моральної особистості, що прагне самопізнання і саморозвитку. Дослідження, втім, за таких умов уже сповнене нових смислів, адже зосереджене на вивченні не просто людини, а конкретної особи, зокрема української особи [дет. див.: Snyuysia, 2021]. Зрозуміло, що такий перехід до проблем українства значною мірою важливий для Кульчицького з огляду на вимушену еміграцію. Втім, і за таких обставин він продовжував працювати на благо власного народу і досліджувати феномен українства, рідну культуру, цінності, традиції і риси українського національного характеру.

Висновки

Отже, у своїх дослідженнях Кульчицький близько підходив до аналітичного розуміння людини як інтегральної форми життя, що поєднує його тілесні, душевні, психічні і духові прояви, а також певною мірою до розуміння людини як межі пізнання, особливо, коли йшлося про пізнання у межових ситуаціях.

Загалом чимало його ідей є суголосими міркуванням більш пізніх мислителів-аналітиків, які у процесі розвитку філософської теорії поступово прийшли до усвідомлення того факту, що вкрай важливо застосовувати аналітичну методологію для вивчення щонайширшого спектру філософських питань. У такий спосіб завдяки працям Кульчицького постала можливість для діалогу й порозуміння аналітичної і континентальної традицій філософування. Цілком закономірно, що у тому процесі ключову роль відіграло саме вивчення питань філософської антропології. Ті загальні теоретико-методологічні принципи, яких дотримувався Кульчицький, можуть стати й певним науковим орієнтиром, що надає вагоме значення психологічним дослідженням, виявляє інтерес до пошуку переходів між різними терміносистемами, обґрунтовує практичний аспект розвитку людської особистості – для антропологічних аналітико-філософських пошуків.

Список використаних джерел

1. Кульчицький О. Введення в проблематику сутності філософії. Шлемкевич М. *Сутність філософії*. Париж : [Б. в.], 1981. С. 1–86.
2. Кульчицький О. Введення у філософічну антропологію. Мюнхен : Український вільний університет, 1973. 198 с.
3. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен – Львів : Український вільний університет, 1995. 164 с.
4. Кульчицький О. Світогляд та молодь. Кульчицький О. *Український персоналізм: філософська етнопсихологічна синтеза*. Мюнхен – Париж : Український вільний університет, 1985. С. 15–19.
5. Кульчицький О. Український мирянин у духовній ситуації сучасності. Париж : [Б. в.], 1966. 32 с.
6. Митрович К. Професор Кульчицький між нами. *Український персоналізм: філософська етнопсихологічна синтеза*. Мюнхен – Париж : Український вільний університет, 1985. С. 5–14.
7. Оліфер О. С. Ідентичність в аналітичній філософії, соціології та психології: спільне і відмінне. *Актуальні проблеми духовності*. 2022. № 23. С. 266–286. DOI: <https://doi.org/10.31812/apm.7630>.
8. Синиця А. Особливості осмислення людини в сучасній аналітичній філософії. *Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 1. Переусвідомлення буття людини під впливом глобальних викликів: ідентичність і свобода самовираження : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника ; [Мельник В. П.; Карась А. Ф., Дахній А. Й. та ін.]*. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 300–319.
9. Шумило-Кульчицький О. Лад чи хаос у сучасній філософії. Гончаренко О. Олександр Кульчицький про сучасну філософію як розгалуження одного верховіття дерева знання та життя (Передмова до статті Олександра Кульчицького «Лад чи хаос у сучасній філософії»). *Humanitarian Vision*. 2024. Том. 10, № 2. С. 17–21. DOI: <https://doi.org/10.23939/shv2024.02.013>.
10. Шумило-Кульчицький О. Нарис структурної психології. Мюнхен : Український вільний університет, 1949. 146 с.
11. Anscombe G. E. M. *Metaphysics and the Philosophy of Mind*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1981. X, 239 p.
12. Honcharenko O. Oleksandr Kulczycki's Philosophy and the Lviv-Warsaw School. *Analiza i Egzystencja : czasopismo filozoficzne*. 2020. Issue No. 50. P. 19–39. DOI: <https://doi.org/10.18276/aie.2020.50-02>.
13. Kultschytzkj A. von. Hryhorij Skoworoda, Philosoph der Selbsterkenntnis und Vorläufer des Personalismus. *Mitteilungen*. 1974. No. 10–11. S. 31–41.
14. Nagel T. *Philosophy and Human Life. Economica politica*. 2009. Vol. 1. P. 4–5.
15. Rorty R. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. XVI, 201 p.
16. Synytsia A. Analysis of Oleksandr Kulchytskyi's Anthropological Research in the Context of European Philosophy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2021. Vol. 19. S. 138–149. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.236071>.
17. Wittgenstein L. *Tractatus Logico-Philosophicus*. London : Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1922. 164 p.

References

- Anscombe, G. E. M. (1981). *Metaphysics and the Philosophy of Mind*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.
- Honcharenko, O. (2020). Oleksandr Kulczycki's Philosophy and the Lviv-Warsaw School. *Analiza i Egzystencja : czasopismo filozoficzne*, 50, 19–39. <https://doi.org/10.18276/aie.2020.50-02>
- Kulchytskyi, O. (1966). *Ukrainskyi myrianyyn u dukhovnii sytuatsii suchasnosti* [The Ukrainian Layman in the Spiritual Situation of Contemporary Times]. Paris : [S. n.]. (In Ukrainian).
- Kulchytskyi, O. (1973). *Vvedennia u filosofichnu antropohiiu* [Introduction to Philosophical Anthropology]. Munich: Ukrainian Free University. (In Ukrainian).
- Kulchytskyi, O. (1981). Vvedennia v problematyku sutnosti filosofii. In M. Shlemkevych, *Sutnist filosofii* [The Essence of Philosophy] (pp. 1–86). Paris : [S. n.]. (In Ukrainian).
- Kulchytskyi, O. (1985). Svitohliad ta molod [Worldview and Youth]. In O. Kulchytskyi, *Ukrainskyi personalizm: filosofska etnopsykholohichna synteza* [Ukrainian Personalism: Philosophical Ethno-Psychological Synthesis] (pp. 15–19). Munich–Paris: Ukrainian Free University. (In Ukrainian).
- Kulchytskyi, O. (1995). *Osnovy filosofii i filosofichnykh nauk* [Fundamentals of Philosophy and Philosophical Sciences]. Munich–Lviv: Ukrainskyi vilnyi universytet. (In Ukrainian).
- Kultschytskij, A. von. (1974). Hryhorij Skoworoda, Philosoph der Selbsterkenntnis und Vorläufer des Personalismus. *Mitteilungen 10–11*, 31–41.
- Mytrovych, K. (1985). Profesor Kulchytskyi mizh namy [Professor Kulchytskyi is among us]. In O. Kulchytskyi, *Ukrainskyi personalizm: filosofska etnopsykholohichna synteza* [Ukrainian Personalism: Philosophical Ethno-Psychological Synthesis] (pp. 5–14). Munich – Paris: Ukrainian Free University. (In Ukrainian).
- Nagel, T. (2009). Philosophy and human life. *Economica politica*, 1, 4–5.
- Olifer, O. Ye. (2022). Identychnist v analitychnii filosofii, sotsiolohii ta psykholohii: spilne i vidminne [Identity in analytic philosophy, sociology, and psychology: similarity and difference]. *Aktualni problemy dukhovnosti* [Actual Problems of Mind], 23, 266–286. <https://doi.org/10.31812/apm.7630>
- Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shumylo-Kulchytskyi, O. (1949). *Narys strukturnoi psykholohii* [An Essay on Structural Psychology]. Munich: Ukrainian Free University. (In Ukrainian).
- Shumylo-Kulchytskyi, O. (2024). Lad chy khaos u suchasni filosofii [Order or chaos in modern philosophy]. In O. Honcharenko, Oleksandr Kulchytskyi pro suchasnu filosofiiu yak rozghaluzhennia odnogo verkhovittia dereva znannia ta zhyttia (Peredmovva do statti Oleksandra Kulchytskoho «Lad chy khaos u suchasni filosofii») [Olexander Kulchytskyi on Modern Philosophy as a Branching of the Crown of one Tree of Knowledge and Life. Foreword to the article by Olexandr Kulchytskyi «Order or chaos in modern philosophy»]. *Humanitarian Vision*, 10(2), 17–21. <https://doi.org/10.23939/shv2024.02.013>
- Synytisia, A. (2021). Analysis of Oleksandr Kulchytskyi's anthropological research in the context of European philosophy. *Anthropological Measurements of*

- Philosophical Research*, 19, 138–149.
<https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.236071>
- Synytsia, A. (2023). Osoblyvosti osmyslennia liudyny v suchasni analitychnii filosofii [Peculiarities of human comprehension in contemporary analytic philosophy]. In V. P. Melnyk (ed.) [Melnyk V. P.; Karas A. F., Dakhnii A. Y.], *Liudyna i suspilstvo: filosofski, psykholohichni ta politolohichni vymiry* [Human and Society: Philosophical, Psychological, and Political Dimensions]: in 3 books. Book 1. *Pereusvidomlennia buttia liudyny pid vplyvom hlobalnykh vyklykiv: identychnist i svoboda samovyrazhennia* [Re-awareness of Human Existence under the Influence of Global Challenges: Identity and Freedom of Expression] (pp. 300–319). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. (In Ukrainian).
- Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

ANALYTIC VIEW ON OLEKSANDR KULCHYTSKYI'S PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Andrii Synytsia

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of History of Philosophy
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: andrii.synytsia@lnu.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-0983-7187*

The article highlights the ideas of Oleksandr Kulchytskyi's philosophical anthropology, which may be in demand in view of the research strategies for the development of analytic philosophizing. It is demonstrated that Kulchytskyi regarded the question of the human being as decisive for philosophical thinking, which, to his mind, should be constructed primarily on the methodological foundation of holistic-structural psychology. However, the philosophical approach, unlike the psychological one, makes it possible to consider a person not only in the context of the interaction of the structures of his mental functions, but also in relation to the totality of reality, to being as such, which determines the totality of a person as a bodily-mental-psychic-spiritual unity. It is noted that the pluralism of views on the human being inherent in Kulchytskyi's methodology and, as a consequence, his appeal to various anthropological concepts in the history of philosophy, although it complicates the search for the only possible explanation of human nature, contributes to clarifying anthropological issues and the universalization of the methodology of its study. It is emphasized that the possibility of philosophizing about the human being, conditioned by the achievements of psychological science, is determined by the presence of the fundamental categories of the person and personality as the highest form of the evolution of the person (spiritual and cultural being), common to philosophical anthropology and holistic-structural psychology. Philosophical analysis of the main characteristics of a person takes place in the context of analyzing the world of values, finding the meanings of moral life. It is found that the transition from psychology to philosophical anthropology (and in general to metaphysical and ethical issues) is accompanied by the replacement of some

vocabularies with others, which makes it possible to consider the same issues in the plane of different knowledge systems, which are characterised by a common object of study. Particular attention is paid to the importance of the practical aspect of Kulchytskyi's philosophical anthropology, which, moving from reflection on the human being as such through the analysis of the situation, leads to the study of society, particularly Ukrainian society and the characteristics of the Ukrainian person and, in general, the cultural and historical factors of our formation.

Keywords: philosophical anthropology, holistic-structural psychology, person, personality, change of vocabulary, analytic philosophizing.

Отримано / Received: 07.02.2025

Збірник наукових праць

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

ВИПУСК 32, частина 1

Виходить з 1999 р.

Львівський національний університет імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1